

Արարատ Մ. Հակոբյան
Պատմ. գիտ. դոկտոր

ՄԻԱՅՅԱԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ԱԿՏԸ

Ընդունման 100-ամյակի առթիվ *

Բանալի բառեր – Մեծ Հայք, պետականություն, ակտ, անկախություն, «Մայիսի 28», «Միացյալ Հայաստան», պատվիրակություն, հուշագիր, համագումար, Պողոս Նուբար, Վ. Թեբեյան, Ա. Ահարոնյան, Փարիզի վեհաժողով, Վերսալ, «օգոստոսի 10», Սևրի պայմանագիր, Վ. Վիլսոն, Ազգերի լիգա, Սենատ, Իրավարար վճիռ:

Մուտք

Հայաստանի անկախության հռչակումից մեկ տարի հետո՝ 1919 թ. մայիսի 28-ին պատմական հնարավորություն ստեղծվեց իրագործելու մեր ժողովրդի դարավոր երազանքը՝ դարեր շարունակ օտար բռնակալների կողմից տարանջատված Հայրենիքի ու ազգի միասնականացման գաղափարը՝ **Միացյալ և Անկախ Հայաստանի** տեսլականը:

Մինչ այդ՝ 1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտերը հնարավորություն էին տվել լուծելու երկու խնդիր. ա. արևելահայությանը և Արևելյան Հայաստանում ապաստանած արևմտահայ գաղթականությանը փրկել ցեղասպանությունից և բ. հարկադրել թուրքերին՝ ձանաչելու Հայաստանի անկախությունը հայրենի մի փոքր հողակտորի վրա:

Ուստի Հայաստանի անկախության հռչակումը դառնալու էր այն հիմքը, որից պետք է սկսվեին Միացյալ Հայաստանի հիմնանպատակի իրագործման քայլերը: Քանզի «**Հայաստան**» երկրանունով հանրապետության գոյությունը ինքնին ենթադրում էր, որ, իր տարածքի խիստ անձուկ լինելու իրողությունից անկախ, քաղաքական նպաստավոր պայմաններում նա պետք է հավակներ սեփական հողերի հավաքմանն ու ամբողջացմանը:

ԺԱ (ԺԷ) փոքր, թիվ 2 (66), ապրիլ-հունիս, 2019
ՎԿՎ համահայկական հանդես

*Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 20.05.2018:

1. Միացյալ Հայաստանի պահանջը ՀՀ քաղաքական օրակարգում

Երբ պաշտոնապես արդեն հայտարարվել էր Հայաստանի անկախությունը, օգոստոսի 1-ին Հայաստանի խորհրդում (խորհրդարանում) ոգևորիչ ճառով հանդես է գալիս նրա նախագահ ընտրված Ավետիք Սահակյանը: Նա խոսում է հանրապետության փոքր ու նեղ սահմանների ընդարձակման կենսական անհրաժեշտության մասին և լավատեսորեն կարծիք է հայտնում, որ «երկրի սահմանները քարացած չեն կարող մնալ, ես հուսալի եմ, որ մեր սահմանները կ'ընդարձակուին կեանքի երկաթե օրէնքի ուժով»¹:

Խորհրդարանի նախագահի խոսքից կարելի էր հասկանալ, որ նորահիմն Հայաստանի կառավարությունը, բազում այլ խնդիրներից զատ, պետք է հետամուտ լիներ նաև պետության սահմանների ընդարձակման ռազմավարական խնդրին: Սակայն դրա համար նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին միայն Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո: Չորս ու կես տարի տևող աշխարհամարտի ռազմաքաղաքական իրադարձությունները հանգեցրին նրան, որ պատերազմն ավարտվեց Հայաստանի ու հայ ժողովրդի դաշնակիցը համարվող Անտանտի հաղթանակով: Թուրքիան պարտություն կրելով՝ 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուդրոսի զինադադարով անձնատուր եղավ և պարտավորվեց իր զորքերը դուրս բերել Անդրկովկասից՝ հասնելով մինչև 1914 թ. նախապատերազմյան սահմանը և ոչ ավելին: Արևմտյան Հայաստանը չառնվեց Անտանտի զորքերի հսկողության տակ և դա այն դեպքում, երբ պատերազմի ավարտից հետո միայն Մեծ Բրիտանիան Օսմանյան կայսրությունում պահում էր 300 հազար զորք, որը պետք է մնար այնքան ժամանակ, մինչև որ Թուրքիայի հետ կկնքվեր հաշտության պայմանագիրը²:

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից ու Թուրքիայի կապիտուլյացիայից (անձնատվությունից) հետո նոր բովանդակություն և իմաստ ստացավ Հայկական հարցը: Եթե 1878 թ. Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերից հետո խնդիրը վերաբերում էր Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ (ռեֆորմներ) իրականացնելուն, ապա նոր պայմաններում առաջ քաշվեց Արևմտյան Հայաստանի հիմնահարցի արմատական լուծման պահանջ: Հաշվի առնելով, որ հայ ժողովուրդն իր կամքից անկախ ներքաշվել էր պատերազմի մեջ, Մեծ եղեռնի ընթացքում կրել էր մարդկային, նյութական, հոգևոր-մշակութային վիթխարի կորուստներ, հարյուր հազարավոր արևմտահայ գաղթականներ հայրենագրկվել, ունեզրկվել ու հայտնվել էին օտար ափերում, դրան հավելելով նաև այն, որ Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը համարվում էին հաղթանակած Անտանտի «փոքր դաշնակիցը», իսկ 1918 թ. հունվարից Կովկասյան ձևատուր՝ Երզնկայից ու Վանից մինչև Բաքու հենց հայերն էին եղել թուրքական բանակի դեմ մարտնչող գլխավոր ուժը, հայկական նորանկախ պետականությունն ուներ պատմական, իրավական, քաղաքական, մարդկային ու բարոյական իրավունքներ՝ դրանց դի-

1 Վրացեան Ս., Անկախ և Միացեալ Հայաստան, Եր., 1920, էջ 19, տե՛ս նաև՝ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ., փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Եր., 2000, էջ 55:

2 Տե՛ս Armenia в документах государственного департамента США 1917-1920 гг., сост. Махмуриян Г., Ер., 2012 (այսուհետ՝ Армения в документах США), էջ 56.

մաց դաշնակիցներից պահանջելու տեր դառնալ իր Հայրենիքին՝ Արևմտյան Հայաստանին:

Նկատի առնելով, որ 1918 թ. հունիսի 13-ին վարչապետ Հ. Քաջազունու կողմից պաշտոնապես հայտարարված էր Հայաստանի անկախությունը³, իսկ մինչ այդ Բաթումի պայմանագրով հենց Թուրքիան էր առաջինը ճանաչել Հայաստանի անկախությունը, հրամայական էր դառնում միավորելու ՀՀ-ն և Արևմտյան Հայաստանը և իրագործելու հայ ժողովրդի դարավոր երազանքը՝ **Միացյալ և Անկախ Հայաստանի գաղափարը**: Խնդիրը դրվում էր այնպես, որ նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունը պետք է դառնար այն հենասյունը, որի շուրջ պետք է ստեղծվեր ամբողջացած Միացյալ Հայաստանը:

Պատերազմում Թուրքիայի պարտությունից հետո Հայաստանի իշխանությունները պաշտպանեցին Միացյալ Հայաստանի գաղափարը և հնարավորության սահմաններում ձեռնամուխ եղան դրա իրագործմանը: Միացյալ Հայաստանի (այսինքն՝ Հայաստանի Արևելյան և Արևմտյան հատվածների) միավորման գաղափարին հանրապետության պարբերական մամուլում առաջին անգամ հանդիպում ենք 1918 թ. դեկտեմբերին: ՀՅԳ-ի հետ կոալիցիայի մեջ գտնվող ՀԺԿ Երևանի կոմիտեի «Ժողովուրդ» պաշտոնաթերթի դեկտեմբերի 8-ի համարում՝ «Ազատ Հայաստան» խորագրով հրապարակման մեջ հստակորեն արծարծվում էր Միացյալ և Ազատ Հայաստանի գաղափարը. «Միացյալ և Ազատ Հայաստան՝ դա կլինի արմատական լուծումը Հայկական հարցի, դա կլինի ամենանպատակահարմարը թե՛ միջազգային խաղաղության և թե՛ հայ ժողովրդի շահերի տեսակետից»⁴:

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո 1919 թ. հունվարի 18-ին հաշտություն կնքելու նպատակով Փարիզում՝ Վերսալի պալատում, բացվում է Խաղաղության կոնֆերանսը (վեհաժողովը), որին մասնակցում էին 27 երկրների մոտ 2000 պատվիրակներ: Հաղթանակած Անտանտի երկրները (Անգլիա, Ֆրանսիա, Իտալիա, Ճապոնիա և այլն) պետք է հաշտության պայմանագրեր կնքեին պարտված Քառյակ միության երկրների, այդ թվում՝ Թուրքիայի հետ: Վեհաժողովը ընդմիջումներով տևեց մինչև 1920 թ. հունվարի 21-ը:

Հայաստանի կառավարությունը տեղեկանալով այդ մասին՝ 1918 թ. դեկտեմբերի 5-ի նիստում որոշել էր որպես հաղթանակած Անտանտի «փոքր դաշնակից» պատվիրակություն ուղարկել Եվրոպա՝ ներկայացնելու համար հայկական պահանջները: Կազմվեց կառավարական պատվիրակություն՝ **Ավետիս Ահարոնյան** (նախագահ, ՀՅԳ), **Միքայել Պապաջանյան** (ՀԺԿ) և **Համո Օհանջանյան** (ՀՅԳ) կազմով (վերջինս գտնվում էր Բեռլինում և նրանց պետք է միանար Փարիզում)⁵: Պատվիրակության հետ Եվրոպա մեկնեցին նաև արևմտահայոց ներկայացուցիչներ Վ. Փափազյանը և Տ. Թերզիբաշյանը: Պատվիրակության ընդհանուր թիվը խորհրդականների, քարտուղարների և այլ օժանդակ աշխատակիցների հետ կազմել է 14 մարդ: Հաստատվեց պատվիրակության գործունեության հրահանգը⁶:

3 Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 200, ց. 1, գ. 35, թ. 146:

4 «Ժողովուրդ», եր., 8 դեկտեմբերի 1918 թ.:

5 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 105, թ. 80:

6 Սակայն պետք է նշել, որ Փարիզ մեկնած ՀՀ պատվիրակությունը պաշտոնապես հրավիրված չէր:

ՀՀ պատվիրակության խնդիրն էր՝ իր առաջարկություններով, խնդրանքներով, ծանոթություններով, հանրային նպաստավոր կարծիք ստեղծելու միջոցով հաղթած տերությունների ուշադրությունը հրավիրել Հայկական հարցի վրա և ամեն կերպ հասնել դրա արդարացի լուծմանը: Դեկտեմբերի 7-ին ՀՀ կառավարությունը պատվիրակությանը հրահանգ էր տվել Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում պաշտպանել **Միացյալ և Անկախ Հայաստանի** գաղափարը, այսինքն՝ Հայաստանի Հանրապետության և Արևմտյան Հայաստանի նահանգների միավորումով ստեղծել Միացյալ Հայաստան: Օսմանյան կայսրությունից պահանջվելու էին հայկական 6 վիլայեթները՝ առանց ոչ հայաբնակ ծայրագավառների, և սեփական ելք դեպի ծով: Ընդ որում՝ առանձին ծանոթագրությամբ պատվիրակությանը լիազորում էին, որ տարածքային պահանջներն ըստ կարիքի կարող են կրճատվել նվազագույնը 3 վիլայեթի (Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի և մասամբ՝ Տրապիզոնի), առանց ոչ հայաբնակ ծայրագավառների՝ սեփական ելքով դեպի Սև ծով: Ի դեպ, դեպի ծով տանող ելքին տրվելու էր ավելի կարևորություն, քան տարածքային մեծությանը⁷:

Միացյալ Հայաստանի հարցում ՀՅԴ որոշ գործիչներ՝ Ռուբենը (Մ. Տեր-Մինասյան), վարչապետ Հ. Քաջազունին, Ալ. Խատիսյանը, Ս. Վրացյանը հանդես էին գալիս ավելի համեստ պահանջներով: Ռուբենն իր հուշերում գրում է, որ ՀՅԴ Բյուրոն մշակել էր մի ծրագիր Հայաստանի պահանջների մասին, ուր «կը հետապնդէր Միացեալ Հայաստանի գաղափարը առանց Կիլիկիայի և առանց ելքի՝ դեպի Սև ծով: Այդ ուղղութեամբ հրահանգ էր տուած թէ՛ կառավարութեան և թէ՛ Հ. Հ. Պատվիրակութեան, որ մեկնեց արտասահման»⁸:

Համեմատության համար ասենք, որ եթե ՀՅԴ-ն հիմնականում գոհանում էր ավելի չափավոր սահմաններով, ապա նրա հետ կոալիցիայի մեջ գտնվող Հայ Ժողովրդական կուսակցությունը (ՀԺԿ), համերաշխվելով գաղթաշխարհի Հայ Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցության (ՀՍՌԿ) հետ, պնդում էր Կիլիկիայի հետ միասին ծովից ծով Հայաստանի գաղափարի վրա: Հարկ է նշել, որ Միացյալ Հայաստանի տարածքային պահանջների հարցում ՀՅԴ շարքերում նույնպես կային անհատ գործիչներ, հատկապես գաղութահայ հատվածից, որոնք նման մեծ պահանջներ էին դնում: Սակայն ՀՅԴ-ի և ՀՀ կառավարության քաղաքական ուղեգիծը որոշելիս նրանք որոշակի ազդեցություն չեն ունեցել:

Կառավարության հրահանգից բացի՝ հայ ժողովրդի պահանջների ներկայացման իմաստով հիմնավոր փաստարկ էր ՀՀ-ում բնակվող 223.630

Անտանոսի տերությունները Հայաստանը չէին ծանաչում որպես պատերազմող կողմ և Խաղաղության կոնֆերանսում նրան չէր տրված պաշտոնական տեղ (տես **Օվաննիսյան Ք.**, *Международные отношения Республики Армения 1918–1920 гг.*, Եր., 2007, էջ 135): Եվ սա այն դեպքում, երբ աշխարհամարտի տարիներին բանակ գորակոչված ավելի քան 250 հազար հայեր, նաև հայկական կամավորական ութ խմբեր՝ Արևելյան լեգեոնի հետ միասին, կռվել էին դաշնակիցների կողմում: 1915–1916 թթ. արևմտահայությունը ենթարկվել էր ցեղասպանության, իսկ Անդրկովկասի ազգերից փաստորեն միայն հայերն էին դիմակայել թուրքական զորքերին, տվել Մայիսյան հերոսամարտերը, կռիվներ մղել Բաքվում: Եվ այսքանից հետո Հայաստանը չէր ծանաչվում որպես պատերազմող կողմ:

7 Տես ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 183, թ. 7, տես նաև՝ **Բաբայան Ա.**, Էջեր Հայաստանի անկախութեան պատմութիւնից, Գահիրէ, 1959, էջ 34, տես նաև՝ **Խատիսեան Ալ.**, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումը և զարգացումը, Պէյրուօ, 1968, էջ 117:

8 **Ռուբէն**, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հատ. Է, Պէյրուօ, 2004, էջ 169:

արևմտահայ գաղթականների և բարեգործական կազմակերպությունների կողմից ընտրված 55 պատգամավորների մասնակցությամբ **1919 թ. փետրվարի 6-13-ը** Երևանում գումարված Արևմտահայերի 2-րդ (Բ) համագումարը⁹: Այստեղ զարգացվեց արևելահայ և արևմտահայ հատվածների միավորմամբ մեկ միասնական պետության ստեղծման գաղափարը: Համագումարում ընդունված քաղաքական բանաձևի առաջին կետով սրտագին ողջունվում էր «Ազատ և Միացյալ Հայաստանի անկախության» քաղաքական պատֆորմը¹⁰: Միաժամանակ՝ ձայների մեծամասնությամբ ընդունված քաղաքական բանաձևի 5-րդ կետով հանձնարարվում էր նորընտիր Գործադիր մարմնին՝ «գործնական քայլեր առնել Արարատեան Հանրապետութեան կառավարութեան և խորհրդարանի հետ Միացեալ Ազատ Հայաստանի անկախութիւնը հայտարարելու և մեկ համազգային միությունը իրականացնելու համար»¹¹:

Սակայն բանաձևի այդ կետին դեմ են արտահայտվում և դահլիճից հեռանում են Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցության հինգ պատգամավորները: Այս կապակցությամբ համագումարի մասնակից Արտակ Դարբինյանն իր հուշերում գրում է, որ նախ մեծամասնությամբ ընդունվեց (նկատի ունի քաղաքական բանաձևի 2-րդ կետը) հետևյալ ձևակերպումը, որ համագումարը «Լիակատար վստահությւն կը յայտնէ Ազատ և Միացեալ Հայաստանի Պողոս Նուբար փաշայի անդրանիկ դահլիճին»¹²: Ըստ Ա. Դարբինյանի՝ դրանով փաստորեն ընդունվում էր Պողոս Նուբարի վարչապետ լինելու հանգամանքը: Սակայն ի հակակշիռ այդ բանաձևի՝ համագումարում մեծամասնություն կազմող դաշնակցական պատգամավորների նախաձեռնությամբ նոր բանաձև է առաջարկվում և ընդունվում, ուր այլևս խոսք չկար Պողոս Նուբար փաշային վարչապետ առաջադրելու մասին: Դրա հետևանքով էլ ռամկավար պատգամավորները որպես բողոքի նշան հայտարարություն արեցին և հրաժարվեցին մասնակցել համագումարի հետագա աշխատանքներին¹³: Նրանք հանդես եկան մի ընդարձակ հայտարարությամբ «Ինչո՞ւ հեռացանք Արևմտահայ Բ համագումարից» վերտառությամբ, որում փորձում էին պարզաբանել ու հիմնավորել համագումարից իրենց հեռանալու դրդապատճառները¹⁴: Սա նշանակում է, որ Միացյալ Հայաստանի քաղաքական ղեկավարության և այլ հարցերի շուրջ ՀՅԴ-Սահմանադրական ռամկավարներ վեճը կար դեռևս 1919 թ. սկզբից, նույնիսկ՝ 1918 թ. նոյեմբերից: Բայց պետք է ասել, որ գաղթականության խնդրում այս կուսակցությունները հիմնականում համագործակցել են:

Ինչևէ, ձայների մեծամասնությամբ բանաձևն ընդունվեց, և ինը հոգուց բաղկացած արևմտահայ հատվածի նորընտիր Գործադիր մարմինը պետք է բանակցեր Պողոս Նուբարի, ՀՀ կառավարության ու խորհրդարանի հետ՝ Միացյալ, Ազատ Հայաստանի պետական-օրենսդրական հիմքերը ստեղծելու նպատակով:

9 Տե՛ս Մելիքյան Վ., Արևմտահայերի համագումարները և Հայկական հարցի փուլերը 1917-1923 թթ., Եր., 2007, էջ 9:

10 Տե՛ս Համառոտ տեղեկագիր Արևմտահայ երկրորդ համագումարի, Եր., 1919, էջ 13:

11 Նույն տեղում, էջ 14:

12 Դարբինյան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերէն, Եր., 2003, էջ 251:

13 Տե՛ս «Ժողովուրդ», Եր., 28 փետրվարի 1919 թ.:

14 Տե՛ս «Վան-Տոսպ», Եր., 31 մարտի 1919 թ.:

Արևմտահայերի համագումարը փետրվարի 13-ի վերջին նիստում ողջույնի նամակով դիմում է հանրապետության վարչապետին, որում մասնավորապես ասվում էր. «Համագումարը հավատացած է, որ Արարատեան Հանրապետութեան կառավարութիւնը կը փութա օր առաջ հայտարարել Միացեալ, Ազատ Հայաստանի անկախութիւնը և գործնական քայլեր առնել միացումը իրականացնելու համար կեանքի մեջ»¹⁵: Համագումարը նույն բովանդակությամբ դիմել է նաև Հայաստանի խորհրդարանին՝ հավատացած լինելով, որ վերջինս ևս չի ուշացնի իր որոշումը¹⁶: Այսպիսով, Միացյալ Հայաստանի պահանջի հետևողական պաշտպաններն էին ՀՅԴ-ն, ՀԺԿ-ն և ՀՍՌԿ-ը: Վերջինս հիմնականում ներկայացնում էր Հայաստանի և արտերկրի արևմտահայ գաղթականությանը: Իսկ ռամկավարների և ՀԺԿ-ի քաղաքական մտադրությունների մարմնավորողն էր եգիպտահայ մեծահարուստ Պողոս Նուբար փաշան (1851-1930 թթ.): Փարիզ մեկնող ՀՀ պատվիրակությանը հանձնարարվել էր սերտորեն համագործակցել վերջինիս գլխավորած Ազգային պատվիրակության հետ և միասնաբար պաշտպանել Հայկական հարցը:

Աշխարհամարտի ավարտից հետո՝ 1918 թ. դեկտեմբերի 4-ին Ամենայն Հայոց Գևորգ Ե կաթողիկոսը Էջմիածնից նամակով իրագեկ է պահում Պողոս Նուբար փաշային, որ ՀՀ կառավարության կողմից պատվիրակություն է գործուղվում Եվրոպա՝ առաջիկա միջազգային կոնգրեսում Հայկական հարցն ամբողջական ըմբռնումով պաշտպանելու և դրան արմատական լուծում տալու առաքելությամբ: Վեհափառը հորդորում է Պողոս Նուբար փաշային՝ երկու պատվիրակություններով «միախորհուրդ Հայ ժողովրդի դատը իր ամբողջական ըմբռնումով պաշտպանելու և նրա արմատական լուծումը վաստակելու»¹⁷:

Հայաստանի պատվիրակությունը Փարիզ հասավ ուշացումով՝ 1919 թ. փետրվարի սկզբին, այն ժամանակ, երբ արդեն հունվարի 18-ին բացվել էր խաղաղության վեհաժողովը: Պատվիրակության անդամ Մ. Պապաջանյանը Փարիզ հասավ ավելի ուշ՝ հունիսին: Փարիզում հենց սկզբից էլ սառնություն ու տարաձայնություն ծագեց ՀՀ և Պողոս Նուբարի պատվիրակությունների միջև, որն էլ, անկասկած, իր բացասական ազդեցությունը պետք է գործեր Հայկական հարցի դրական լուծման վրա: Հայկական երկու պատվիրակությունների միջև առկա սառնությունն ուղղակի անդրադարձն էր այն շերտանստվածքի, որ գոյություն ուներ «Արարատյան Հանրապետության» (ինչպես որ արևմտահայ շատ գործիչներ անվանում էին Հայաստանի Հանրապետությունը) և Կովկասում հաստատված արևմտահայ գաղթականության ու առհասարակ՝ գրեթե ողջ գաղութահայության միջև: Պողոս Նուբար փաշան և նրա գլխավորած Ազգային պատվիրակությունը գործում էին ինքնուրույն և, գրեթե հաշվի չառնելով ՀՀ գործոնը, փորձում էին առաջ տանել Միացյալ Հայաստանի իրենց պատկերացրած տարբերակը:

Հայկական երկու պատվիրակությունների միջև հիմնական տարաձայնությունն արտահայտվում էր նրանում, որ եթե Հայաստանում կառավարող

15 «Համառոտ տեղեկագիր ...», էջ 17, տե՛ս նաև՝ Վրացեան Ս., Բանակցութիւններ ազգային պատուիրակութեան և Հայաստանի Հանրապետութեան միջև, Պոսթըն, 1920, էջ 4-5:

16 Տե՛ս «Համառոտ տեղեկագիր ...», էջ 18:

17 ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 185, թ. 2, տե՛ս նաև՝ «Ժողովուրդ», Եր., 27 դեկտեմբերի 1918 թ.:

ՀՅԴ կուսակցությունը և ՀՀ պատվիրակությունը հանդես էին գալիս համեմատաբար չափավոր պահանջներով, ապա Ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբար փաշան, Հայ Սահմանադրական Ռամկավարները, նրանց գաղափարակից ու ձայնակից ՀԺԿ-ն, որը կոալիցիայի մեջ էր ՀՅԴ հետ, ինչպես նաև գաղութահայ ՄԴ Հնչակյանները պահանջում էին ծովից ծով Հայաստան՝ թուրքահայ 7 նահանգներով՝ Կիլիկիայի չորս սանջակների հետ միասին: Կողմերի միջև տարակարծության առանցքը «Միացյալ Հայաստան» հասկացության բովանդակությունն էր, ինչպես նաև, թե որ քաղաքական ուժն է լինելու ապագա Միացյալ Հայաստանի ղեկավարը: Եթե ՀՅԴ-ն և ՀՀ կառավարությունը Միացյալ Հայաստան ասելով հասկանում էին ՀՀ և արևմտահայ մի քանի նահանգների միավորումը, ապա Ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբար փաշան և իրեն աջակից կուսակցությունները Միացյալ Հայաստանի անվան տակ հասկանում էին արևմտահայ 7 նահանգները՝ Կիլիկիայի 4 սանջակների հետ միասին: Պողոս Նուբար փաշան և նրա կողմնակիցները դեմ էին, որ փաստացի գոյություն ունեցող ՀՀ-ն մտնի Միացյալ Հայաստանի մեջ՝ գտնելով, որ ՀՀ հարցը ռուսահայերի հարց է և չպետք է խառնել տաճկահայերի հարցի հետ, որն, իրենց կարծիքով, կխանգարի Հայկական հարցի հայանպաստ լուծմանը:

Պողոս Նուբարը պատճառաբանում էր, որ քանի դեռ Ռուսաստանն իր վերջնական խոսքը չի ասել Ռուսահայաստանի խնդրում, «Տաճկահայաստանի հարցը պետք է անջատ պահել, որպեսզի դաշնակից պետությունները ռուսական հարցը պատճառ չդարձնեն տաճկահայ դատի լուծման ձգձգման համար»¹⁸: Նրանք գտնում էին, որ այդ երկու հարցերը պետք է տարանջատել իրարից և հասնել առաջին հերթին Տաճկահայաստանի (հնարավորության դեպքում՝ Կիլիկիայի հետ) անկախությանը: Պողոս Նուբար փաշայի և արևմտահայ շատ գործիչների մտավախությունն այն էր, որ վաղ թե ուշ Ռուսաստանը պիտի գրավի Հայաստանը¹⁹: Այսինքն՝ Պողոս Նուբարը ուզում էր հասնել Տաճկահայաստանի (նաև՝ Կիլիկիայի հետ) առանձին և ինքնուրույն անկախության հռչակմանը՝ ինքն էլ դառնալով նրա վարչապետը: Ի դեպ, այս ակնկալությամբ կազմվեց նույնիսկ ստվերային կառավարություն: Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորած կաբինետում ընդգրկվել էին Գաբրիել Նորատունկյանը (արտ. գործ. նախարար), Ոսկան Մարտիկյանը (ներք. գործ. նախարար), Արշակ Չոպանյանը (կրթության և արվեստի նախարար) և ուրիշներ²⁰: Հասկանալի է, որ այս ամենը մնաց փաստորեն թղթի վրա: Այդ առթիվ Ա. Ահարոնյանը Փարիզից արտ. գործ. նախարար Ս. Տիգրանյանին ուղղված 1919 թ. ապրիլի 24-ի թվագիր նամակում հայտնում էր. «Ձեզ հեռագրել եմ, որ այստեղ Պողոս փաշայի կառավարություն գոյություն չի ունեցել և չունի»²¹:

Մրան հակառակ՝ Արևմտահայ Ազգային պատվիրակությունն օտարոտի վերաբերմունք ցուցաբերելով դեպի իրական Հայաստանի Հանրապետությունը, Արևմտյան Հայաստանը հակադրում էր ՀՀ-ին: Պողոս Նուբար փաշան ՀՀ գոյությունը նույնիսկ վնասակար էր համարում Հայկական հարցի

18 Գաբրիելյան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերեն, Փարիզ, 1947, էջ 419:

19 Տե՛ս Ճիզվենճեան Մ. Գ., Պատմություն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցության (1890-1925), Ֆրեզնո, 1930, էջ 397:

20 Տե՛ս «Արձագանք», Եկատերինոդար, 10 հունվարի 1919 թ.:

21 «Դաշնակցական կառավարության դոկումենտներից», Եր., 1922, էջ 10:

համար²²: Նա դիմակայել է օտար պետությունների կողմից ՀՀ ճանաչմանը՝ գտնելով, որ «դա իբր կարող է թուլացնել Տաճկահայաստանի դատը: Իսկ այդ գործում փաշային օգնել է նաև Անդրանիկը»²³: Ինքնին հասկանալի է, որ նման դիրքորոշումն ու վերաբերմունքը չէին կարող նպաստել Հայկական հարցի ամբողջական լուծմանը: Հայ ժողովրդի իրական ուժը ոչ թե Փարիզում էր, այլ բուն Հայաստանում, ուր կար կառավարություն, խորհրդարան, դատական համակարգ, բանակ, տեղական ինքնակառավարման մարմիններ, ընթանում էր երկրի վերաշինությունը և այլն:

Մեր կարծիքով՝ Պողոս Նուբար փաշայի, Հայ սահմանադրական ռազմավարների ու Հայ ժողովրդականների սխալն այն էր, որ կարևորություն չտալով Հայաստանի Հանրապետության գործոնին, նրանք Արևմտյան Հայաստանի (Տաճկահայաստանի) հարցի լուծումը կտրում էին իրատեսական հիմքից և Միացյալ, Անկախ Հայաստան ասելով հասկանում էին տաճկահայ նահանգները և Կիլիկիան միասին՝ կասկածի տակ առնելով ՀՀ գոյությունը:

Հայկական երկու պատվիրակությունների պահանջների ու մոտեցումների նման տարբերությամբ հանդերձ՝ Ա. Ահարոնյանի գլխավորած պատվիրակությունը՝ համատեղ գործելու մտայնությամբ, ընդառաջ գնաց Ազգային պատվիրակության տեսակետին և **1919 թ. փետրվարի 12-ին** Փարիզում երկու պատվիրակությունները (ղեկավարներ՝ Ա. Ահարոնյան և Պողոս Նուբար փաշա) համատեղ ստորագրությամբ պաշտոնական ձևակերպում տվեցին հայ ժողովրդի բաղձանքները արտահայտող մի Հուշագրի (**Memorandum**)՝ համապատասխան քարտեզով²⁴: Հուշագրով դաշնակից տերություններից պահանջվում էր ստեղծել **Միացյալ և Անկախ Հայաստան** մեկ ամբողջական տարածքի վրա: Այն ներառում էր Արևմտահայ յոթ նահանգները՝ Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի (Բաղեշի), Դիարբեքի, Խարբերդի, Սվազի (Սերաստիայի)՝ առանց հայաբնակ ծայրագավառների, և Տրապիզոնի մի մասը՝ դեպի ծով ելքի համար, նաև Կովկասահայաստանը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը՝ ներառյալ Երևանի նահանգը, Լոռին ու Ախալքալաքը, Լեռնային Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Կարսի մարզը, բացի Արդահանից հյուսիս ընկած շրջաններից, ինչպես նաև Կիլիկիայի չորս սանջակները՝ Մարաշը, Խոզանը (Միս), Զերեկ-Բերեքեթը և Ադանան՝ Ալեքսանդրետի նավահանգստով, մի խոսքով լայնատարած մի պետություն՝ Սև ծովից մինչև Միջերկրական, այսինքն՝ ծովից ծով Հայաստան²⁵:

Փարիզում Ահարոնյանի վարքագծի վրա անշուշտ ազդեցություն են ունեցել գաղութահայության ընդհանուր ոգևորությունը և հոգեբանական

22 Տե՛ս **Վրացեան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Պէյրոս, 1958, էջ 274:

23 ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 431, թ. 62:

24 Հուշագրի ֆրանսերեն բնագրի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս «Հայկական հարցը Հաշտության կոնֆերանսի առաջ», Թիֆլիս, 1919, «Աշխատավոր» տպարան: Ընդամենը 38 էջից կազմված Հուշագրում տրված է պատմական ակնարկ, հայկական պահանջների շուրջ գանազան հիմնավորումներ, հայերի և հարևան ժողովուրդների վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներ, իսկ վերջում՝ քարտեզ և այլն: Մասնավորապես, հենվելով ռուսական և այլ օտար տվյալների վրա, ցույց է տրված, որ Առաջին աշխարհամարտից առաջ հայերի ընդհանուր թիվը աշխարհում եղել է **4.470 հազար** մարդ, որից Տաճկահայաստանում և Կովկասյան Հայաստանում՝ 2.699 հազար, Հայաստանին սահմանակից շրջաններում՝ 1.088 հազար և աշխարհի մյուս երկրներում՝ 683 հազար: Հուշագրի ֆրանսերեն տարբերակը՝ ընդամենը 38 թերթից, պահվում է ՀԱԱ Հայ Ազգային պատվիրակության ֆոնդում՝ ֆ. 430, ց. 1, գ. 1323:

25 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 291, թ. 28, Հայկական հարցը Հաշտության կոնֆերանսի առաջ, Թիֆլիս, 1919, էջ 7, տե՛ս նաև՝ **Обаннисян Р.** Международные отношения Республики Армения 1918-1920 гг., Ер., 2007, էջ 61.

ճնշումը, որի ազդեցությամբ նա փաստորեն անտեսելով կառավարության անհամեմատ ավելի համեստ հրահանգները՝ ստորագրեց Փարիզի խաղաղության համաժողովին ներկայացվող ծովից ծով Հայաստան ստեղծելու պահանջների հուշագրի տակ, որն, անշուշտ, լուրջ շեղում էր Հայաստանի կառավարության հրահանգից: Նման մեծ պահանջներով փաստաթղթի ստեղծմանը հավանաբար իրենց նպաստն էին բերում նաև պատերազմի հաղթական ավարտից հետո մեծ տերությունների առանձին գործիչների նախնական գայթակղիչ խոստումները:

1919 թ. փետրվարի 26-ին Ա. Ահարոնյանը և Պողոս Նուբար փաշան մասնակցեցին Փարիզի Խաղաղության վեհաժողովի Տասի խորհրդի նիստին և համատեղ ստորագրությամբ ներկայացրին հայկական պահանջների հուշագիրը՝ Մեծ Հայաստանի վերաբերյալ՝ համապատասխան քարտեզով²⁶: Ծովից ծով Հայաստան ստեղծելու պահանջին կողմ էին նաև գրեթե բոլոր արևմտահայ դաշնակցականները²⁷:

Հայկական երկու պատվիրակությունների Փարիզի վեհաժողովին ներկայացրած ընդարձակ հուշագրում, բացի Մեծ Հայաստան ստեղծելու պահանջից՝ տարատեսակ պատմական, աշխարհագրական, ժողովրդագրական, քաղաքական, տնտեսական և այլ հիմնավորումներով խոսվում էր Հայաստանի **մանդատի**, նրա **Ազգերի լիզա** մտնելու, ներգաղթի, հայկական զինված ուժերի, պատերազմից կրած վնասների դիմաց հատուցումներ ստանալու, ունեցվածքի ու ազգային արժեքների բռնագրավումների, ժողովրդի կրած զրկանքների, տեղահանությունների, զանգվածային կոտորածների և այլնի մասին²⁸: Մասնավորապես, Հայաստանի միացյալ պատվիրակությունը Փարիզի Խաղաղության վեհաժողովին էր ներկայացրել աշխարհամարտի տարիներին հայ ժողովրդի կրած նյութական վնասների չափը, որը 1919 թ. համարժեքով գնահատվել էր ավելի քան 19,1 մլրդ ֆրանկ, որից շուրջ 14,6 մլրդը՝ արևմտահայերի, իսկ ավելի քան 4,5 մլրդը՝ արևելահայերի²⁹:

Այսպիսով, Հայկական հարցում ՀՀ պատվիրակությունը հիմնականում գործել է կառավարության տված հրահանգի շրջանակներում: Սակայն նա, փորձելով համերաշխվել Ազգային պատվիրակության հետ և հանդես գալ միանաբար, պաշտպանել է Միացյալ և Անկախ Հայաստանի ստեղծման առավելագույն պահանջը:

2. Փարիզի Արևմտահայ Ազգային համագումարի դիրքորոշումը

Հայ ազգի քաղաքական իղձերն ու ծրագրերը ի մի բերելու, ձևակերպելու և պաշտոնական տեսք տալու նպատակով **1919 թ. փետրվարի 24-ից ապրիլի 22-ը Փարիզում** գումարվեց **Արևմտահայ Ազգային 1-ին (Ա)** համագումարը: Համագումարին մասնակցում էին գաղթաշխարհը ներկայաց-

26 Տես **Ահարոնյան Ա.**, Սարդարապատից մինչև Սեր և Լոզան (քաղաքական օրագիր), Պոսթրն, 1943, էջ 10, տես նաև՝ «Արձագանք», Եկատերինոդար, 21 մարտի 1919 թ.:

27 Տես «Ասպարէզ», Լոս Անջելես, 28/29 մայիսի 1992 թ.:

28 Տես ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 1323, թ. 1-38:

29 Տես ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 291, թ. 231, ֆ. 57, ց. 5, գ. 194, թ. 2 բ. «Վէմ», Պարիզ, 1934, N Ե (5), էջ 30, տես նաև՝ **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, Եր., 1993, էջ 286, տես նաև՝ **Աստոյան Ա.**, Դարի կողպուտը. հայերի ունեզրկումը Օսմանյան կայսրությունում 1914-1923 թթ., Եր., 2013, էջ 145:

նող շուրջ չորս տասնյակ պատգամավորներ վճռական ձայնի իրավունքով, ինչպես նաև ՀՀ պատվիրակությունից Ա. Ահարոնյանը և Հ. Օհանջանյանը՝ խորհրդակցական ձայնով. ընդամենը 38 պատգամավոր³⁰: Համագումարին իբրև պատգամավորներ մասնակցել են դաշնակցական այլ գործիչներ՝ Վ. Փափազյանը, Գ. Փաստրմաճյանը, Մ. Վարանդյանը, Լ. Շանթը և ուրիշներ:

Չնայած ներքին տարաձայնություններին՝ համագումարը պարտք համարեց «իր եղբայրական ջերմ ողջոյններն ուղղել Հայկական Հանրապետութեան, անոր մէջ տեսնելով վեց հարյուր տարի ի վեր առաջին անգամ վերագարթնող հայ ազատութեան հրճուառիթ պատկերը և յոտնկայս իր խորին յարգանքն ու պաշտամունքը յայտնեց մեր ցեղի բազմաչարչար նահատակներուն յիշատակին, որոնք իրենց հերոսական պայքարով պատրաստեցին Հայկական դատին յաղթանակը»³¹: Համագումարը ընդունեց նաև դաշնակից երկրներին ուղղված կոչ:

Գ. Նորատունկյանի նախագահությամբ շուրջ երկու ամիս տևած համագումարն ունեցել է 43 նիստ, որից 5-ը նախապատրաստական: Բազում հարցերի (Ազգային պատվիրակության հաշվետվության, հայության կրած վնասների և դրանց հատուցման, Հայկական լեգեոնի և այլ) շարքում առաջնայիններից էր Միացյալ և Անկախ Հայաստանի հարցը, որի շուրջ սակայն եղան երկու հակադիր տեսակետներ: Համագումարը վավերացրեց Վեհաժողովին ներկայացված հայկական պահանջների Հուշագիրը³²: Ամբողջական Հայաստանի և նրա ապագա կառավարության ձևավորման խնդրում պահպանվում էր Արևմտյան Հայաստանի, թե՛ ՀՀ-ի հիմքի վրա պետք է ձևավորվի կառավարությունը և խորհրդարանը տարակարծությունը: Պողոս Նուբարը, ռամկավարները և նրանց համակիրները պնդում էին առաջին մոտեցման վրա, որի համաձայն՝ ՀՀ-ն պետք է միացվեր Արևմտյան Հայաստանին, վարչապետը լիներ Պողոս Նուբարը, սակայն որպես միացյալ պատվիրակության ղեկավար՝ նա պետք է մնար Փարիզում և հանրապետությունը կառավարեր իր տեղակալի միջոցով:

Ազգային համագումարի աշխատանքների ընթացքում ակներև դրսևորվել են երկու հոսանքներ, որոնք պայմանականորեն կարելի է անվանել ռամկավարների և դաշնակցականների մոտեցումներ: Հատկապես սուր են եղել տարաձայնությունները Միացյալ Հայաստանի կառավարության ձևավորման սկզբունքների շուրջ: Ապրիլի 5-ի (թիվ 35-րդ) նիստում ելույթով հանդես է գալիս Հ. Օհանջանյանը՝ փորձելով հիմնավորել ՀՀ կառավարության այն մոտեցումը, որ Միացյալ Հայաստանի Միացյալ կառավարության հիմք պետք է հանդիսանա կովկասահայոց կառավարությունը որպես փաստ, որը հնարավոր կլինի լրացնել ու ամբողջացնել արևմտահայ նախարարներով ու աշխատակիցներով: Դրան հակառակ, միացյալ կառավարության հարցի շուրջ ստեղծված հանձնաժողովի անդամ Աճեմովը (Մովսես Աճեմյան) առարկելով Օհանջանյանին՝ դարձյալ պնդում էր արդեն քանիցս ասված այն տեսակետը, թե թուրքահայ հարցը չի կարելի կապել ռուսահայ հարցի հետ, քանզի այն «վտանգ կը ստեղծուի, որ երբ վաղը այդ հսկայ էմբերալիսթ

30 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 35, թ. 149:

31 Մելիքյան Վ., Հայության ինքնակազմակերպման խնդիրը և արևմտահայերի 3-րդ համագումարի անհրաժեշտությունը, Եր., 2010, էջ 34:

32 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 194, թ. 2 ք:

Ռուսաստանը ինքզինքը վերագտնէ, պիտի ուզէ իր իրաւունքները վերահաստատել Կովկասի վրայ և եթէ թրքահայ դատը շուսահայ դատին կցուած ըլլայ կրնայ վտանգի ենթարկուիլ»³³: Այդ դիտարկմանը Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսում ՀՀ կառավարության պատվիրակության անդամ Հ. Օհանջանյանը տալիս է հետևյալ պատասխանը. եթէ «Ռուսաստանը սկսի գրաւել Կովկասը, այն ատեն ինչ կարևորութիւն ունի, թէ թրքահայ հարցը միացած է կամ ոչ՝ Կովկասինին: Ռուսիա կրնայ երթալ և ամբողջ Թրքահայաստանն ալ գրաւել: Այնպէս որ միացումը իրաւաբանօրէն վտանգ չի ներկայացներ»³⁴: Հ. Օհանջանյանի կարծիքով՝ Ռուսաստանի գործոնը չէր կարող խոչընդոտ լինել Միացյալ Հայաստանի կառավարության ստեղծմանը:

Հարցը խնդրահարուց էր նաև այն իմաստով, որ միացյալ կառավարության ձևավորման սկզբունքի ընդունումից անորոշ էր մնում, թե Միացյալ և Անկախ Հայաստանի ամբողջացման գործում արևելահայ, թե արևմտահայ հատվածն էր գերակա լինելու, այդ կառավարության ու իշխանության բարձրագույն օղակները մեծամասամբ ռամկավարները թէ՛ դաշնակցականները պետք է տնօրինեն, մանավանդ որ հայության երկու հատվածների մոտ որոշակի շերտանստվածք ու խորթություն կար նաև գաղափարական ու քաղաքական հարցերում:

Հ. Օհանջանյանի տեսակետն էին պաշտպանում պատգամավորներ Գ. Փաստրմաձյանը, Ա. Հանրմյանը, Լ. Շանթը, Վ. Փափազյանը, իսկ հակադարձում էին Ն. Տեր-Ստեփանյանը, Ա. Թերզիպաշյանը, Վ. Թեքեյանը, Ա. Չոպանյանը³⁵:

Տեսնելով որ խնդրի քննությունը երկարում է, և միասնական կարծիք չի ձևավորվում՝ Արմեն Գարոն (Փաստրմաձյան) առաջարկում է անվանական քվեարկություն անցկացնել: Երկու տարբեր տեսակետերից կազմվում են երկու՝ ա) Ա. Չոպանյանի և բ) պրոֆ. Խաչատրյանի ներկայացրած բանաձևերի նախագծերը, և ապրիլի 8-ին անցկացված քվեարկությամբ ձայների մեծամասնությամբ՝ 13-ը ընդդէմ 10-ի, անցնում է Ա նախագիծը³⁶, որով Միացյալ Հայաստանի կառավարության ձևավորման հարցը համարվում է բաց, և այդ խնդրի լուծումն իր ավարտին հասցնելու գործը հանձնարարվում է ամբողջական Հայաստանի նորակազմ պատվիրակությանը: Մինչդեռ ձայների փոքրամասնություն ստացած Միջագետքի հայ փախստականների պատգամավոր պրոֆ. Խաչատրյանի ներկայացրած բանաձևի վերջնամասում առաջարկվում էր, որ «Համագումարն անմիջապէս յայտարարէ Հայաստանի Հանրապետութիւնը իբրև կորիզ համագգային պետութեան և անմիջապէս ձեռնարկէ պատրաստել ընտրական հրահանգներ, որով ապահովուի Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ դեռևս բաժին չունեցող հայութեան մասնակցութիւնը»³⁷:

Արևմտահայ Ազգային 1-ին համագումարը վերջում ուղերձներ հղեց ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնին, դաշնակիցների ղեկավարներ Կլեմանտոյին, Լլոյդ

33 «Համահայկական խորհրդակցություններ» (1912-1920 թթ.), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Եր., 2004, էջ 476:

34 Նույն տեղում:

35 Տես նույն տեղում, էջ 477-496:

36 Տես նույն տեղում, էջ 496-497 և 498: Ընդ որում, Ա. Ահարոնյանը և Հ. Օհանջանյանը հրավիրյալ լինելու պատճառով չեն մասնակցել քվեարկությանը:

37 Նույն տեղում, էջ 497:

Ջորջին, Վ. Օռլանդոյին, կոչ՝ ուղղված դաշնակից ազգերին, նաև ողջունի հեռագիր Երևան՝ «Հայ Հանրապետութեանը» սրտագին մաղթելով, որ «իրականանայ Միացեալ Հայաստանի հանրապետութեան կազմակերպութիւնը»³⁸:

Ժամանակագրական առումով առաջ անցնելով նշենք, որ մեկ տարի անց՝ 1920 թ. մայիսի 5-ից մինչև հուլիսի 13-ը դարձյալ Փարիզում ավելի համեստ կազմով տեղի ունեցավ **Արևմտահայ Ազգային 2-րդ (Բ)** համագումարը: Քանի որ Բ համագումարում քննության առնված օրակարգային հարցերը գրեթե նույն բովանդակությամբ ու մոտեցումներով կրկնվել են, ուստի նրա աշխատանքներին կարելի է ծանոթանալ Հայաստանի ազգային արխիվի հրատարակած ծավալուն փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուի համապատասխան բաժնից³⁹: Միայն հավելենք, որ 1920 թ. գարնանը Հայաստանում ծավալվող իրադարձությունների կապակցությամբ Ա. Ահարոնյանն իր քաղաքական օրագրում գրառում է Պողոս Նուբար փաշայի նոր հավակնության մասին: Բանն այն է, որ Հայաստանում տեղի ունեցած բոլշևիկների Մայիսյան խռովության օրերին Փարիզում գումարված Ազգային համագումարում Պողոս Նուբար փաշան, չսպասելով հաշտության պայմանագրի ավարտական հանգրվանին, հարց էր բարձրացրել իրեն հռչակել Թուրքահայաստանի կառավարություն⁴⁰: Սա մեկ անգամ ևս վկայում էր հայկական պատվիրակությունների աններդաշնակ ու նույնիսկ հակամարտ գործողությունների մասին:

3. Միացյալ Հայաստանի անկախության ակտը

Եվրոպա կառավարական պատվիրակություն գործուղելուց հետո Հայաստանի Հանրապետության հաջորդ քայլը պետք է լիներ Միացյալ Հայաստանի վերաբերյալ պաշտոնական հայտարարություն անելը: Այս հարցում կառավարությունը Հայաստանի խորհրդի (խորհրդարանի) հետ մեծ հույսեր չէր կապում, որովհետև այդ ոչ ընտրովի խորհրդարանի⁴¹ պատգամավորների մի մասը, ինչպես արդեն ասվել է, ոչ միայն չէր ընդունում Միացյալ Հայաստանի գաղափարը, այլև նույնիսկ դեմ էր Հայաստանի անկախությանը (թեև համարվում էր ՀՀ խորհրդարանի պատգամավոր): Բացի այդ, 1919 թ. փետրվարից հանրապետության ներքին ու արտաքին քաղաքականության տարբեր խնդիրների շուրջ սուր տարաձանություններ էին առաջացել խորհրդարանական չորս խմբակցությունների միջև, նույնիսկ բանը հասել էր ծեծկռտուքի⁴²:

Խորհրդարանում առաջացած սուր հակասությունները բացասաբար էին անդրադառնում նրա աշխատանքների արդյունավետության վրա: Այդ պատճառով 1919 թ. ապրիլի 27-ին Հայաստանի խորհուրդն օրենք ընդունեց իր աշխատանքները մեկ ամսով դադարեցնելու և այդ ընթացքում խորհրդա-

38 Նույն տեղում, էջ 503:

39 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 505-785:

40 Տե՛ս **Ահարոնյան Ա.**, Սարդարապատից մինչև Սեբ և Լօզան (քաղաքական օրագիր), Պոսթըն, 1943, էջ 77:

41 Հայտնի է, որ այն ձևավորվել էր Հայոց կենտրոնական Ազգային խորհրդի անդամների թվի (15) կուսակցական համամասնությամբ եռապատկման միջոցով:

42 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 35, թ. 1, տե՛ս նաև «Կայծ», Եր., 16 մարտի 1919 թ., տե՛ս նաև՝ «Աշխատավոր», Եր., 26 մարտի 1919 թ.:

րանի իրավունքները կառավարությանը հանձնելու մասին⁴³: ՀՅԴ և ՀԺԿ խմբակցությունների առաջարկած համատեղ օրինագծի հիման վրա ընդունված երեք կետանոց օրենքը սահմանում էր՝ 1. Խորհրդի աշխատանքները դադարեցնել մեկ ամսով, 2. Դադարի միջոցին խորհրդի բոլոր իրավունքները հանձնել կառավարությանը և 3. Հանձանարարել կառավարությանն արտակարգ կարևորության դեպքում հրավիրել խորհրդի նիստ⁴⁴:

Ուստի 1919 թ. ապրիլի 27-ին Հայաստանի կառավարությանը տրված՝ խորհրդարանի օրենսդրական լիազորությունների մեկանայա ժամկետի վերջին օրերին ընդունվեցին երկու շատ պատասխանատու օրենքներ (ակտեր). մայիսի 26-ին՝ «Միացյալ և Անկախ Հայաստանի անկախության մասին» ձևակերպումով (5 կողմ, 1 դեմ և 1 ձեռնպահ), իսկ հաջորդ օրը՝ մայիսի 27-ին, դրանից բխող՝ «Հայաստանի խորհրդի համալրման մասին» որոշման տեսքով (6 կողմ, 2 դեմ)⁴⁵: Այս վերջին ակտը կազմում էր առաջինի տրամաբանական շարունակությունը: Կառավարությունը ելնում էր այն գաղափարից, որ Միացյալ Հայաստանը պիտի ունենա նաև միացյալ խորհրդարան: Այսինքն՝ ՀՀ խորհրդարանը պետք է համալրվի արևմտահայ 12 ներկայացուցիչներով: Խորհրդարանը արևմտահայ 12 անդամներով համալրելու մասին օրենքում ասվում էր. «Հրավիրել Հայաստանի խորհրդի նիստերին մասնակցելու որպես խորհրդի լիիրավ անդամներ՝ Արևմտահայ Գործադիր մարմնի կողմից ընտրված 12 ներկայացուցիչներ»⁴⁶:

1919 թ. մայիսի 28-ին՝ Հայաստանի անկախության հռչակման տարեդարձի օրը, հիմնվելով ապրիլի 27-ի օրենքի 3-րդ կետի վրա, Հայաստանի խորհրդի դահլիճում հրավիրվեց խորհրդարանի ու կառավարության հանդիսավոր նիստ, որը նախագահում էր Կրթության և արվեստի նախարար, ՀԺԿ անդամ Գ. Մելիք-Ղարաբյոզյանը: Նվազախումբը հնչեցրեց «Մեր Հայրենիքը»: Նիստում հանրապետության կառավարության նախագահի պաշտոնակատար Ա. Խատիսյանն իր բացման խոսքից հետո կարդաց Հայաստանի միացման վերաբերյալ հետևյալ պաշտոնական հայտարարագիրը (հռչակագիրը):

«Հայաստանի ամբողջությունը վերականգնելու և ժողովրդի լիակատար ազատությունն ու բարգավաճումը ապահովելու համար Հայաստանի կառավարությունը, համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի միահամուռ կամքի և ցանկության, հայտարարում է, որ այսօրվանից Հայաստանի բաժան-բաժան մասերը մշտնջենապես միացած են իբրև անկախ պետական միություն:

Ուղիղ մեկ տարի առաջ ռուսահայերի համագումարից ընտրված Հայոց Ազգային խորհուրդը հայտարարեց իրեն Անդրկովկասյան հայկական գավառների բարձրագույն իշխանություն: Ազգային խորհրդի կազմած կառավարությունն այդ քաղաքական ակտի մասին պաշտոնապես պետությունների ներկայացուցիչներին հայտնելուց հետո՝ այս մի տարվա մեջ փաստորեն հաստատել է իր իշխանությունն Անդրկովկասի հայկական գավառներում:

43 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 86, թ. 32:

44 Տե՛ս «Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները 1918-1919 թթ.», մաս 1, էր., 1919, էջ 61:

45 ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 282, թ. 9-10, տե՛ս նաև՝ «Ժողովուրդ», էր., 11 հունիսի, 1919 թ.:

46 ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, մաս 1, , թ. 114, գ. 27, թ. 213, ֆ. 200, ց. 1, գ. 282, թ. 9:

1919 թ. փետրվար ամսին Երևան քաղաքում կայացած Արևմտահայ երկրորդ համագումարը հանդիսավոր կերպով հայտարարեց, որ նա Հայաստանը միացյալ և անկախ է ճանաչում:

Այժմ, Անդրկովկասում և Օսմանյան կայսրության սահմաններում գտնված պապենական հայկական երկրների միացման և անկախության այս ակտը կատարելով՝ Հայաստանի Կառավարությունը հայտարարում է, որ միացյալ Հայաստանի պետական ձևն է Ռամկավար Հանրապետություն և որ ինքը հանդիսանում է միացյալ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը:

Այսպիսով՝ ներկայումս Հայաստանի ժողովուրդն է իր ամբողջացած հայրենիքի գերագույն տերն ու տնօրենը, և Հայաստանի Պարլամենտն ու Կառավարությունը հանդիսանում են միացյալ Հայաստանի ազատ ժողովուրդը շաղկապող բարձրագույն օրենսդիր և գործադիր իշխանությունը:

Հայաստանի կառավարությունը սույն ակտը հրատարակում է 1919 թ. Ապրիլի 27-ի Պարլամենտի որոշմամբ Կառավարությանը տրված հատուկ լիազորությունների հիման վրա:

Մինիստրների Խորհրդի Նախագահի և Արտաքին Գործերի Մինիստրի պաշտոնակատար՝ Ալ. Խատիսյան
Ներքին Գործերի Մինիստրի պաշտոնակատար՝ Ս. Մանասյան
Զինվորական Մինիստր Գեներալ մայոր՝ Բ. Արարատյան
Արդարադատության Մինիստրի պաշտոնակատար Հ. Չմշկյան
Հանրային Կրթության Մինիստր՝ Գ. Մելիք-Ղարաբյոզյան
Խնամատարության Մինիստր՝ Ս. Թորոսյան
Պարենավորման Մինիստր՝ Բ. Վերմիշյան
Ֆինանսների Մինիստրի պաշտոնակատար՝ Գ. Զաղեթյան
Գործերի կառավարիչ՝ Գ. Խատիսյան
1919 թ. Մայիսի 28-ին, Երևան քաղաք»⁴⁷:

Ալ. Խատիսյանի ընթերցած այս պատմական հայտարարագիրը ներկաների կողմից ընդունվեց կեցցեներով ու հոտնկայս, որոտընդոստ ծափողջուններով: Այնուհետև ֆրանսերենով դիմելով դահլիճում ներկա օտար պետությունների ներկայացուցիչներին՝ վարչապետի պաշտոնակատարը ողջունեց նրանց Միացյալ Հայաստանի կառավարության անունից և նույն հայտարարագիրը նրանց համար կարդաց ֆրանսերենով: Դրանից հետո, որպես միացման իրական վավերացում՝ համաձայն Արևմտահայ համագումարի փետրվարի 6-ի որոշման, Ալ. Խատիսյանը ընթերցեց խորհրդարանի 12 նոր անդամների անունները, որոնք ժողովրդի միջից դուրս գալով՝ մտնում են սրահ և տեղ գրավում խորհրդարանի այթոռներին:

Խորհրդարանի դահլիճում խորհրդարանի նախագահ Ավ. Սահակյանի, Վեհափառ կաթողիկոս Գևորգ Ե-ի, ԱՄՆ-ի, Պարսկաստանի, Վրաստանի և այլ երկրների ներկայացուցիչների մի շարք շնորհավորական ելույթներից հետո Ալ. Խատիսյանը պաշտոնական մի խումբ անձանց հետ դուրս է գալիս խորհրդարանի շենքի պատշգամբ և շենքի ու խորհրդարանի մուտքի

⁴⁷ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 56, թ. 15, ֆ. 200, ց. 1, գ. 35., թ. 84, գ. 282, թ. 10, ֆ. 275, ց. 1, գ. 80, թ. 64, տե՛ս նաև՝ «Միացեալ և Անկախ Հայաստան», Կ. Պոլիս, 1919, էջ 86-87:

փողոցում հավաքված զորքի ու հոծ բազմության առջև ընթերցում է Միացյալ Հայաստանի անկախության հայտարարագիրը: Այդ պահին հրանոթի 30 համազարկեր ազդարարում են այդ տոնի մասին⁴⁸: Խատիայանն իր հուշերում նկարագրում է, որ պատվի կանգնած զինվորները ողջունեցին, իսկ նվագախումբը հնչեցրեց «Մեր Հայրենիքը», և ամեն կողմից լսվեցին «Կեցցե՛ Միացյալ և Անկախ Հայաստան» բուռն բացականչությունները⁴⁹:

1919 թ. մայիսի 28-ին ՀՀ անկախության առաջին տարեդարձի տոնի և «Միացյալ Հայաստանի անկախության հայտարարման ակտի» կապակցությամբ ստեղծվել էր կազմկոմիտե. Երևանում անցկացվեցին շքերթ, գորահանդես, տոնակատարություններ, հայտարարվեց համաներում (ամնիստիա), հուշարձանի կառուցման մրցանակաբաշխություն, հանգանակվեց 100 հազար ռուբլի «Ազատության զոհերին» նվիրված հուշարձան կառուցելու համար և այլն⁵⁰: Ս. Վրացյանը նկարագրում է, որ «Այդ օրը Երևանը ստացել էր շքեղ, տոնական կերպարանք: Ամբողջ քաղաքը զարդարված էր դրոշակներով, գորգերով, կանաչով ու ծաղիկներով: Վաղ առավոտվանից փողոցները լիքն էին բազմություններով: Շրջակա գյուղերից քաղաք էին գալիս խումբ-խումբ գյուղացիներ, պատգամավորություններ դրոշակներով՝ հանդեսներին մասնակցելու համար»⁵¹: Այդ օրվա մասին Ս. Վրացյանը գրում է, որ Հայաստանի անկախության և երկու հատվածների միացման մասին պաշտոնական հայտարարությունը «աննկարագրելի խանդավառություն առաջ բերեց ի սփիռս աշխարհի ցրած հայ ժողովրդի մեջ»⁵²: Այդ հրճվածիթ տոնը նշվեց ոչ միայն մայրաքաղաքում, այլև հանրապետության այլ վայրերում:

Մայիսի 28-ի ակտը առանձին շրջաբերականով ողջունեցին ՀՅԴ Բյուրոն, ՀՅԴ «Երկրի» կենտրոնական կոմիտեն, կուսակցության այլ ղեկավար մարմիններ: ՀՅԴ Բյուրոյի հայտարարության մեջ ասված է. «ՀՅԴ Բյուրոն պատմական վայրկյանի խոր գիտակցությամբ ջերմապես ողջունում է Հայաստանի միացման և անկախության ակտի պաշտոնական հայտարարությունը»⁵³:

Միացյալ Հայաստանի մասին այս պատմական ակտը ջերմորեն ողջունեցին ՀՀ պետական և հասարակական շատ կազմակերպություններ, Երևանի քաղաքային ինքնավարության կողմից՝ Մ. Մուսիսյանը, Հայաստանի կոռպերատիվների միությունը, արտասահմանյան մի շարք երկրների դիվանագիտական ներկայացուցիչներ և այլն: Ամենայն Հայոց Գևորգ Ե կաթողիկոսը Վաղարշապատի հրապարակում կատարեց հոգեհանգստի կարգ՝ Հայաստանի ազատության համար զոհված հերոսների հիշատակին: Հանդիսություններ ու ցույցեր տեղի ունեցան հանրապետության գրեթե բոլոր քաղաքներում՝ Էջմիածնում, Աշտարակում, Նոր Բայազետում, Դիլիջանում, Ալեքսանդրապոլում, Ղարաքիլիսայում և այլուր: Հայաստանի անկախության տարեդարձը Ղարաբաղի Հայ Ազգային խորհրդի անունից շնորհավո-

48 Տե՛ս «Միացեալ և Անկախ Հայաստան», Կ. Պոլիս, 1919, էջ 85:

49 Տե՛ս **Խատիսեան Ա.**, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Պէյրոս, 1968, էջ 152:

50 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 291, թ. 404, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, մաս 1, թ. 112:

51 **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, Եր., 1993, էջ 277:

52 **Վրացեան Ս.**, Անկախ և Միացեալ Հայաստան, Եր., 1920, էջ 21:

53 «Միացեալ և Անկախ Հայաստան», Կ. Պոլիս, 1919, էջ 88:

րել է Գերասիմ Բալայանը:

Հայաստանի անկախության առաջին տարեդարձը (ո՛չ Միացյալ Հայաստանի ակտը, – Ա. Հ.) մի շարք հարևան երկրների թվում հեռագրով շնորհավորել են անգամ Ադրբեջանի խորհրդարանն ու կառավարությունը⁵⁴: Հայաստանի երկու մասերի միացման մասին կառավարության հայտարարությունը սրտագին ողջունել է նաև Արևմտահայ Գործադիր մարմնի ներկայացուցիչ Վ. Քրմոյանը⁵⁵: Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքի հայերը և Հայկական լեգեոնի կամավորները միտինգի հավաքվելով՝ շնորհավորանքներ են հղել Փարիզ՝ Ա. Ահարոնյանին, Մայիսի 28–ի պատմական և փառավոր ակտի առթիվ⁵⁶:

Ավելի ուշ՝ օգոստոսի 29–ին, Աստվածածնի վերափոխման օրը, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե–ն Ս. պատարագ մատուցելով՝ օրհնեց ու սրբագործեց Միացյալ և Անկախ Հայաստանի տոնը: Միաժամանակ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի կողմից Հայաստանի անկախության փոխառության ֆոնդին նվիրաբերվեց 1 մլն ռուբլի⁵⁷:

Այս ակտի գերնպատակը՝ մեկ ազգ, մեկ հայրենիք, մեկ կառավարություն գաղափարի որպես պետական քաղաքականության աստիճանական իրագործումն էր: Արված հայտարարությունը պետք է ամրապնդվեր գործնական քայլերով: Նախատեսվում էր, բանակցելով արևմտահայ քաղաքական շրջանակների հետ, կազմել Միացյալ Հայաստանի կառավարություն և միացյալ խորհրդարան⁵⁸: Այս պատմական նշանակություն ունեցող հայտարարությունը նախապատրաստվել էր քայլ առ քայլ, նախընթաց դեպքերի ու իրադարձությունների վերընթաց զարգացման տրամաբանությամբ: Ի դեպ՝ ծրագրվում էր նաև, որ Միացյալ և Անկախ Հայաստանի հռչակումից ու հայկական տարածքների ամբողջացումից հետո Սահմանադիր ժողովի կողմից պետք է ընդունվեր ՀՀ Սահմանադրությունը: 1920 թ. հուլիսի 5–ին ՀՀ կառավարությունը հաստատել է Հայաստանի քաղաքացիության մասին մի օրենք, որի առաջին կետով սահմանվում էր. «Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացի է ճանաչվում ամեն մի նախկին ռուսա և տաճկահպատակ, որը սույն օրենքի հրատարակման ժամանակ ապրում է **Միացյալ Հայաստանի** սահմաններում»: Ավելին, օրենքի 4–րդ կետով արձանագրվում էր, որ «ՀՀ հպատակ են ճանաչվում հայկական ծագում ունեցող այն անձինք, որոնք ծնված են **Միացյալ Հայաստանի** տերիտորիայում, բայց այժմ ապրում են Հայաստանի սահմաններից դուրս»⁵⁹:

Միացյալ Հայաստանի հայտարարագիրը խանդավառություն էր առաջացրել նաև գաղթաշխարհի հայության մոտ, ովքեր ցանկություն էին հայտնում ներգաղթել հայրենիք: Այս կապակցությամբ Ս. Վրացյանը գրում է. «Կառավարությունը անհաշիվ համախոսականներ ու դիմումներ էր ստանում, պատգամավորություններ ընդունում Թուրքեստանից, Հյուսիսային Կովկասից, Դոնի շրջանից, Մոսկվայից, Սև ծովի եզերքներից, Բալկաններից,

54 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 119, թ. 5, ֆ. 201, գ. 1, գ. 43, թ. 25:

55 Տե՛ս «Միացեալ և Անկախ Հայաստան», Կ. Պոլիս, 1919, էջ 92:

56 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, գ. 1, գ. 35, թ. 219 ա:

57 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, գ. 1, գ. 176. թ. 22:

58 Տե՛ս Վրացյան Ս., Բանակցութիւններ Ազգային պատուիրակութեան և Հայաստանի Հանրապետութեան միջև, Պոսթըն, 1920, էջ 6:

59 Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Եր., 1993, էջ 465:

Միջազգետքից, Պարսկաստանից, Հունգարիայից, անգամ Արժանթինից, որոնք խնդրում էին փութացնել ներգաղթը»⁶⁰:

Տալով «Միացյալ Հայաստանի անկախության հայատարարման ակտ»-ի գնահատականը՝ պետք է արձանագրել, որ ընդունված փաստաթուղթը և նրա հիման վրա իրականացված Հայաստանի Հանրապետության խորհրդի (խորհրդարանի) ու Արևմտահայ Գործադիր մարմնի 12 պատգամավորների միավորումն ու համախմբումը մեկ տանիքի տակ նշանակում էր, որ հայ ժողովրդի երկու հատվածների օրինականորեն ընտրված ներկայացուցիչները իրենց տրված հստակ լիազորությունների շրջանակներում ձևավորում էին **Միացյալ Հայաստանի Նախախորհրդարանը**:

Հայաստանի կառավարությունը կյանքի էր կոչում օտար նվաճողների կողմից բռնությամբ միմյանցից զատված հայ ժողովրդի երկու հատվածների՝ իրենց հնամենի հայրենիքում մեկ միասնական պետություն ունենալու իրավունքը և այն մատուցում քաղաքակիրթ աշխարհին՝ որպես ողջ հայության հստակորեն արտահայտված կամք: Սա միջազգային իրավունքի բոլոր նորմերով ընդունված իրավական ակտ էր, որը լիովին համապատասխանում էր Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո տարածաշրջանի մյուս ժողովուրդների որդեգրած ինքնորոշման պրակտիկային և՛ իր ձևով, և՛ բովանդակությամբ:

Թեև 1918-ին սեփական անկախության հաստատման ճանապարհին էին բռնել հարևան Վրաստանն ու Ադրբեյջանը, ի տարբերություն Ադրբեյջանի, որը ձևավորվեց որպես պետություն տակ 1918 թվականին, Արևմտյան Հայաստանը «Հայաստան» հավաքական անվամբ ճանաչվել էր միջազգային դիվանագիտության կողմից դեռևս 1878 թվականին (Սան Ստեֆանո), այնուհետև՝ 1895 թ. Մայիսյան բարենորոգումների ծրագրով, իսկ նրա ժողովրդի իրավունքները Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին ճանաչվել էին անգամ Օսմանյան կայսրության կողմից (Ռուսաստանի հետ ստորագրված 1914 թ. հունվարի 26-ի (փետրվարի 8-ի) Գուլկեխի-Մայիդ Հալիմ համաձայնագրով: Եվ, վերջապես, Արևմտյան Հայաստանի ճանաչման մասին էր վկայում Ալ. Կերենսկու կառավարության 1917 թ. ապրիլի 25-ի որոշումը Անդրկովկասից առանձացված «Թուրքահայաստանի կառավարման մասին» իր ինքնավար կառավարմամբ, գեներալ-սահանգապետով և այլն:

Վերոշարադրյալներից հետևում է, որ Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում օսմանյան կառավարության գործադրած Հայոց ցեղասպանության, բռնագաղթի, ձուլման և այլ ճանապարհով արևմտահայության հայրենագրկումը ոչ թե նվազեցնում, այլ ընդհակառակը՝ ամրապնդում էր արևմտահայերի պահանջատիրությունը և նրանց երկու՝ 1917 և 1919 թթ. համագումարներում ընտրված մարմինների օրինականությունը (լեգիտիմությունը): Քանզի դրա հետևանքով առաջ էր գալիս ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանի հանդեպ արևմտահայության իրավունքների, այլև միջազգայնորեն ճանաչված «Հայաստանի», տվյալ դարաշրջանում՝ Արևմտյան Հայաստանի և նրա ժողովրդի դեմ կատարված հանցագործության համար Օսմանյան կայսրության պատասխանատվության հարցը:

Այսպիսով, «Միացյալ Հայաստանի անկախության հայտարարման ակ-

60 Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 467:

տը» իրավական առումով անթերի ու անխոցելի փաստաթուղթ է, որը չի կորցրել իր իրավաքաղաքական նշանակությունը նաև այսօր՝ ներկա Հայաստանի Հանրապետության օրոք, որը համաձայն 1990 թ. օգոստոսի 23-ին ընդունված Անկախության Հռչակագրի, հանդիսանում է Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ժողովրդավարական ավանդույթների շարունակողը: Իսկ դրանց շարքում իր առանձնահատուկ տեղն ունի 1919 թ. մայիսի 28-ի «Միացյալ Հայաստանի անկախության հայտարարման ակտը»:

4. Ներքաղաքական պայքարի սրումը

Որքան էլ այսօր տարօրինակ կարող է թվալ, Միացյալ և Անկախ Հայաստանի անկախության հայտարարությունը բուռն դժգոհություն առաջացրեց ոչ միայն ՀՀ կառավարությանն ընդդիմադիր կուսակցությունների, այլև ՀՅԴ-ի հետ կոալիցիայի մեջ գտնվող ՀԺԿ ղեկավար շրջանակներում, այն դեպքում, երբ երկու ակտերը ընդունվել էին կառավարության համատեղ նիստերում՝ ձայների բացարձակ մեծամասնությամբ: Միացյալ Հայաստանի ակտի տակ նշված էին նաև ՀԺԿ նախարարներ՝ Հ. Չմշկյանի, Գ. Մելիք-Ղարազյոզյանի, Զ. Վերմիշյանի և Գ. Զաղեթյանի անունները:

Շատ ավելի մեծ աղմուկ առաջացրեց խորհրդարանը արևմտահայ 12 ներկայացուցիչներով համալրելու մասին կառավարության որոշումը: Դրա համար կային որոշակի հիմքեր: Բանն այն էր, որ տաճկահայ գաղթականությունը իրեն խորթացած էր զգում Հայաստանի Հանրապետությունում, և ինչպես հարկն է, չէր մասնակցում երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքին: Նրանք գտնում էին, որ «Հայաստանի կառավարությունը հավասար աչքով չի նայում ռուսահայ և տաճկահայ գաղթականությանը»⁶¹:

Այդ փաստարկների հիման վրա՝ նախարարների խորհուրդը, որպես երկու Հայաստանների իրական միացման արտահայտություն, վերը նշված օրենքով փորձել էր Հայաստանի խորհրդի կազմը համալրել արևմտահայերի 12 ներկայացուցիչներով: Սակայն նախատեսված էր, որ արևմտահայ պատգամավորների ներգրավումից հետո խորհրդարանը պիտի ունենար միայն մեկ նիստ՝ կառավարությանը նոր լիազորություններ տալու համար և պիտի ցրվեր՝ տեղի տալով նոր, ընտրովի խորհրդարանին⁶²:

Մայիսի 28-ի պատմական հայտարարությանն իր սրտագին հավատարմությունն արտահայտեց ՀՀ սահմաններում ապրող արևմտահայ գաղթականների Գործադիր մարմինը, որը գտնվում էր ՀՅԴ-ի ազդեցության տակ: Հավատարիմ արևմտահայերի 2-րդ համագումարում առաջին անգամ հստակորեն բանաձևված Անկախ և Միացյալ Հայաստանի գաղափարի ոգուն՝ Արևմտահայ Գործադիր մարմնի նախագահ Վահագն Քրմոյանի և քարտուղար Վաղարշակ Հոխիկյանի ստորագրությամբ ՀՀ վարչապետին ուղղված գրությունով լիակատար պատրաստակամություն էր հայտնվում՝ «Հայաստանի խորհրդարանի և կառավարության մեջ գործուն մասնակցություն բերելու, Միացյալ Հայաստանի գաղափարն իրականացնելու և հայ ժողովրդի ազատությունն ու բարգավաճումը ապահովելու համար»⁶³:

61 ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 144, թ. 2:

62 Տե՛ս «Միացեալ և Անկախ Հայաստան», Կ. Պոլիս, 1919, էջ 96:

63 ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 119., թ. 52:

Մի քանի օր անց՝ 1919 թ. հունիսի 4-ին խիստ լարված պայմաններում տեղի ունեցավ խորհրդարանի նիստը: Այդ նիստին մասնակցում էին նաև 12 արևմտահայ ներկայացուցիչներ, որոնց խորհրդարան մտնելուն դեմ էին ՀՅԴ կոալիցիոն գործընկեր ՀԺԿ-ն, ինչպես նաև սոց.-դեմ. և էսէռական խմբակցությունները: Նախապես կազմած հայտարարություններով հերթով ամբիոն են բարձրանում սոց.- դեմ. խմբակցությունից պատգամավոր Գ. Ղարաջյանը, ՀԺԿ-ից՝ Գ. Տեր-Խաչատրյանը, իսկ էսէռներից՝ Լ. Թումանյանը, ովքեր իրենց խմբակցությունների անունից հանդես են գալիս հայտարարությամբ և որպես բողոքի նշան՝ հեռանում են խորհրդարանից, իսկ ՀԺԿ-ն հետ է կանչում իր նախարարներին կառավարությունից⁶⁴:

Ս. Վրացյանը մայիսի 28-ի ակտին սկզբում կողմ եղած ու ստորագրած ՀԺԿ-ի՝ հետագայում հետ կանգնելը բացատրում էր այդ կուսակցության ներքին պառակտումներով⁶⁵: Հարկ է նշել, որ Ժողովրդական կուսակցության երկու՝ թիֆլիսյան և երևանյան հատվածների միջև կար տեսակետների ու մոտեցումների որոշակի տարբերություն: Ժողովրդականների հայաստանյան հատվածը ավելի չափավոր էր ու շրջահայաց, որովհետև մոտիկից էր ծանոթ Հայաստանի պայմաններին, քան թիֆլիսյան պարագլուխները⁶⁶: Եվ վերջապես, ՀԺԿ-ի դիրքորոշման փոփոխության վրա իր ազդեցությունն է գործել նաև Մ. Պապաջանյանից ստացված հրահանգը, որ կուսակցությունը պետք է շարժվի Պողոս Նուբարի ցուցմունքների համաձայն⁶⁷:

Խորհրդի վերջին նիստին վարչապետի պաշտոնակատար Ալ. Խատիսյանը պարզաբանումներ է տալիս, թե ինչու կառավարությունը հանդես եկավ նման ակտերով: Նա երկու ակտերի ընդունումը պայմանավորում էր այն հանգամանքով, որ արևմտահայ գաղթականությունը իրեն զգար իր միացյալ հայրենիքի լիարժեք քաղաքացին ու տերը: Դեռ 1919 թ. մարտ ամսին մշակված «ՀՀ խորհրդարանի ընտրությունների մասին» օրինագծով ընտրական իրավունք էր տրվել նաև հանրապետությունում գտնվող արևմտահայ գաղթականներին՝ առանց որևէ սահմանափակման⁶⁸:

Այդուհանդերձ, կառավարության ընդունած և հրապարակված ակտերի շուրջ ծագած քաղաքական ձգնաժամն ավարտվեց նրանով, որ լուծարվեց Հայաստանի խորհուրդը, և նախապատրաստվեցին նոր՝ ընտրովի, խորհրդարանի արդեն պլանավորված ընտրությունները:

Սակայն ՀՅԴ և ՀԺ կուսակցությունների միջև սկսված պայքարը ստանալով քաղաքական այլ երանգներ՝ դուրս եկավ խորհրդարանի և կառավարության, նույնիսկ՝ հանրապետության շրջանակներից: ՀԺԿ-ն ձայնակցելով Հայ ռամկավարներին՝ արևմտահայության իրավունքների ոտնահարում համարեց հայտարարության այն հատվածը, որտեղ ՀՀ կառավարությունն իրեն հռչակում էր «Միացյալ և Անկախ Հայաստանի կառավարու-

64 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 404, ց. 1, գ. 8, թ. 1-3, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 121, թ. 1, ֆ. 393, ց. 2, գ. 118, թ. 1, ֆ. 292, ց. 1, գ. 2, թ. 1, «Ժողովուրդ», Եր., 6 հունիսի, 1919 թ., Թուրքումճեան Լ., ՀՅԴ. իբրև պետական գործոն, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 41-42:

65 Տե՛ս Վրացեան Ս., Բանակցութիւններ Ազգային պատուիրակութեան և Հայաստանի Հանրապետութեան միջև, Պոսթրն, 1920, էջ 13:

66 Տե՛ս Հակոբյան Ա., Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920), Եր., 2005, էջ 63:

67 Տե՛ս Վրացեան Ս., նույն տեղում:

68 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, մաս 1, թ. 43:

թյուն»՝ անտեսելով Ազգային պատվիրակության ու նրա ղեկավար Պողոս Նուբար փառալուսի գործոնը: Այստեղ ժողովրդականներին մտահոգում էր ոչ այնքան խնդրի իրավաքաղաքական կողմը, որքան այն, որ Միացյալ Հայաստանի կառավարության ղեկին, ինչպես արդեն ասվել է, հավակնում էր իրենց պաշտելի Պողոս Նուբարը: Ուստի նրանք ցանկանում էին այդ բաղձալի պաշտոնին տեսնել ոչ թե դաշնակցականի, այլ ռամկավար Պողոս Նուբար փառալուսի: Մեզ թվում է, թե այս տարածայնությունների հիմքում ընկած էին ավելի շատ հատվածական, կուսակցական ու անձնիշխանական հաշիվները, քան թե համապետական ու համազգային շահերը:

Հայ ժողովրդականները գտնում էին, որ խորհրդարան հրավիրված արևմտահայ 12 ներկայացուցիչները ընտրված են միայն Հայաստանի սահմաններում ապաստանած մոտ 200 հզ. արևմտահայերի կողմից, որոնք ներկայացնում են նրանց ընդամենը մի հատվածը և հեռու են ամբողջ թրքահայության կամքի արտահայտիչը լինելուց: Ըստ ժողովրդականների՝ գաղութահայության շահերի գլխավոր արտահայտիչը Փարիզի Արևմտահայ գործադիր մարմինն է, առանց որի հետ համաձայնության գալու՝ անընդունելի ու անօրինական են ՀՀ կառավարությանը Միացյալ Հայաստանի կառավարություն համարելը և Երևանի արևմտահայ գործադիր մարմնի կողմից 12 արևմտահայերի խորհրդարան ուղարկվելը⁶⁹:

Հանրապետության տարածքում առկա (հավանաբար նաև՝ արևելահայ) գաղթականության թվաքանակը 1918 թ. դեկտեմբերի սկզբի տվյալներով կազմել է 350 հազար⁷⁰: Արդեն 1919 թ. փետրվարի դրությամբ (ձմեռային ցրտի, սովի ու համաճարակի պատճառած տասնյակ հազարավոր զոհերի պայմաններում) ՀՀ սահմաններում տեղակայված գաղթականների ընդհանուր թվաքանակը պակասելով՝ կազմել է 263393 մարդ⁷¹: Այդ նույն ժամանակաշրջանում ամբողջ Կովկասում ապաստանած արևմտահայ գաղթականության թիվը նշված է 400 000 մարդ, որի անունից էլ հրավիրվել է արևմտահայության 2-րդ համագումարը Երևանում:

Արտախորհրդարանական կուսակցություններից ՀՀ կառավարության մայիսի 28-ի հայտարարության դեմ բողոք արտահայտեց ժողովրդականներին գաղափարակից Հայ Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցության Հայաստանի կազմակերպությունը: Սրանց կենտրոնական խորհուրդը հունիսի 4-ին բողոք ներկայացրեց խորհրդարանին՝ պահանջելով կասեցնել կառավարության ընդունած երկու ակտերը, հարաբերությունների մեջ մտնել Պողոս Նուբարի գլխավորած Փարիզի Արևմտահայ գործադիր մարմնի հետ և փոխադարձ համաձայնությամբ կազմել Միացյալ Հայաստանի կառավարություն⁷²:

Վերը ասվածներից կարելի է անել անել այն հետևությունը, որ ժողովրդական և Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցությունները դեմ արտահայտվեցին Միացյալ և Անկախ Հայաստան ստեղծելու մասին ՀՀ

69 Տես Հակոբյան Ա., Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները 1918-1920 թթ., Եր., 2005, էջ 169:

70 Տես ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 22, թ. 4, տե՛ս նաև՝ «Լրաբեր» հաս. գիտությունների, Եր., 2008, N 1, էջ 99, «Հայոց պատմության հարցեր» (գիտական հոդվածների ժողովածու), Եր., 2017, էջ 57:

71 Տես ՀԱԱ, ֆ. 243, ց. 1, գ. 9, թ. 23 և 33:

72 Տես «Ժողովուրդ», Եր., 8 հունիսի 1919 թ., «Վան-Տոսպ», Եր., 9 հունիսի 1919 թ.:

պաշտոնական հայտարարությանը ոչ թե այն բանի համար, որ իրենք դեմ էին այդ գաղափարին, այլ նրա համար, որ մրցակցելով ՀՅԴ-ի հետ, իրենք էին ձգտում ստանձնել առաջնության դափնին ու տիրել Միացյալ Հայաստանի իշխանության բարձունքներին: Իսկ ինչ վերաբերում է սոցիալ-դեմոկրատներին և էսէռներին, ապա սրանք ոչ միայն չէին ընդունում Միացյալ Հայաստանի գաղափարը, այլև ընդհանրապես դեմ էին Հայաստանի անկախությանը:

Այն բանից հետո, երբ հունիսի 4-ին ժողովրդականները, սոցիալ-դեմոկրատները և էսէռները ցուցադրաբար հեռացան խորհրդարանից, հաջորդ օրը՝ հունիսի 5-ին կայացավ Հայաստանի խորհրդի վերջին նիստը: Նախագահում էր Ավ. Սահակյանը: Նախագահական օթյակներում էին կառավարության անդամները: Վերջին նիստին մասնակցում էին արևմտահայ 12 ներկայացուցիչ պատգամավորները, 2 թուրք և 1 եզդի պատգամավորներ, հասարակայնության 7 ներկայացուցիչներ: Օրակարգային մի քանի հարցերի քննարկումից հետո խորհրդարանը 22 ձայնով որոշում ընդունեց առհասարակ դադարեցնել աշխատանքները, քանի որ երկու-երեք շաբաթից հետո պիտի կայանային նոր խորհրդարանի ընտրությունները:

5. ՀՀ կառավարության և Ազգային պատվիրակության բանակցությունները

Քանի որ Ազգային պատվիրակությունը և նրա ղեկավար Պողոս Նուբար փաշան կտրականապես դեմ էին առանց իրենց գիտության ՀՀ նախաձեռնած 1919 թ. մայիսի 28-ի ակտին, ուստի Միացյալ և Անկախ Հայաստանի խնդրի շուրջ ծագած միջկուսակցական հակասությունները հարթելու նպատակով ՀՅԴ և Ռամկավար կողմերը համաձայնության են գալիս, որ մի առաքելություն գործուղվի Հայաստան՝ բանակցելու և համաձայնության գալու այդ խնդրի շուրջ: Հիշեցնենք նաև, որ Փարիզի Ազգային 1-ին համագումարում ևս հնարավոր չէր եղել վերջնական որոշման (համաձայնության) գալ՝ միացյալ կառավարության, միացյալ խորհրդարանի, միացյալ պատվիրակության կազմության հարցերի շուրջ:

Մայիսի 28-ի ակտի վերաբերյալ 1919 թ. օգոստոսի 4-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ին ուղղված նամակ-հեռագրով իր դժգոհությունն է հայտնում Պողոս Նուբարը: Նա կաթողիկոսին տեղեկացնում էր, որ թե՛ Ազգային պատվիրակությունը և թե՛ Հայ ազգային համագումարի մեծամասնությունը անընդունելի են համարել, որ Երևանի կառավարությունը ճանաչվի որպես Միացյալ Հայաստանի կառավարություն: Դրա համար էլ համագումարը ձայների մեծամասնությամբ մերժել է կովկասյան Հայաստանի կառավարությունն ընդունել իբրև Միացյալ Հայաստանի կառավարություն: Պողոս Նուբար փաշան հայտնում էր նաև, որ համագումարը նպատակահարմար է գտել «ջանալ կազմելու միացեալ կառավարութիւն ՀՀ կառավարութեան և Ազգային պատվիրակութեան հետ համատեղ քննարկումների արդյունքով»⁷³:

Միացյալ Հայաստանի կառավարության, խորհրդարանի, միացյալ պատ-

73 ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 194, թ. 11:

վիրակության և համանման այլ հարցերի շուրջ ՀՀ կառավարության և Ազգային պատվիրակության միջև ծագած խնդիրները հարթելու և առարկայական ու սկզբունքային համաձայնություն կայացնելու նպատակով 1919 թ. աշնանը Փարիզից Հայաստան ժամանեցին Ազգային պատվիրակության ներկայացուցիչները: Հոկտեմբերի կեսին Երևան հասան Պողոս Նուբարի երկու առաքյալները՝ **Վահան Թեքեյանը** (նախագահ⁷⁴, ռամկավար գործիչ, Փարիզի համագումարի պատվիրակ եգիպտահայ գաղութից), և **Նշան Տեր-Ստեփանյանը** (պատվիրակության անդամ, անկուսակցական, իտալահայ գաղութի պատվիրակ, նույն համագումարի պատգամավոր): Ազգային պատվիրակության և անձամբ Պողոս Նուբար փաշայի հանձնարարությամբ ճանապարհին՝ Թիֆլիսում, պատվիրակության կազմի մեջ ընդգրկվեց ՀԺԿ հիմնադիր և ղեկավար գործիչներից՝ ՀՀ արդարադատության նախկին նախարար Սամսոն Հարությունյանը:

ՀՀ կառավարության կողմից բանակցությունների համար պատվիրակներ նշանակվեցին այդ օրերին գուգահեռաբար ընթացող ՀՅԴ 9-րդ Ընդհանուր ժողովի մասնակիցներ՝ **Ս. Վրացյանը** (նախագահ), անդամներ՝ Շավարշ Միսաքյանը (Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ» թերթի խմբագիր) և Մարտիրոս Հարությունյանը: Փաստորեն բանակցությունները ստացան ՀՅԴ և Ռամկավար-Ժողովրդական ձևաչափ: Այստեղ զարմանալին այն էր, որ Ազգային պատվիրակությունը հավակնելով ներկայացնել ամբողջ արևմտահայությանը՝ միաժամանակ իր կազմում ընդգրկել էր արևելահայոց ներկայացուցիչ Ս. Հարությունյանին, այն դեպքում, երբ արևմտահայության զգալի հատվածները ներկայացնող Հնչակյան երկու թևի՝ ՄԻ Հնչակյան և Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցությունների ներկայացուցիչները բացակայում էին: Այս կապակցությամբ, ի դեպ, արդարացիորեն բողոքներ եղան հնչակյան մամուլում⁷⁵:

Ինչևէ, բանակցություններն ընթացան հոկտեմբերի 29-ից մինչև նոյեմբերի 16-ը, ընդամենը՝ 9 նիստ, եղել են նաև ոչ պաշտոնական հանդիպումներ:

Հոկտեմբերի 24-ին Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը իր պատվիրակներին տվել էր հետևյալ երեք կետանոց հրահանգները, որոնց մասին վկայում է բանակցություններին մասնակից Ս. Վրացյանը.

1. Անցկացնել լրացուցիչ խորհրդարանական ընտրություններ թե՛ Հայաստանի ներսում և թե՛ գաղթաշխարհում, այն հաշվով, որ պատգամավորների առնվազն կեսը լինի արևմտահայ:

2. Կառավարության անդամների կեսից ոչ պակասը պետք է նշանակվեն արևմտահայեր:

3. Փարիզի երկու պատվիրակությունները ձուլել մեկ Պատվիրակության մեջ, նախագահ կարող է լինել Պողոս Նուբարը, որը գործելու է ՀՀ կառավարության հրահանգներով⁷⁶:

Ինչպես նկատում ենք՝ կառավարության հրանգում խոսք չկար միացյալ

74 Առավել մեծ հեղինակություն վայելող գործիչ Գաբրիել Նորատունկյանը մերժել էր Ազգային պատվիրակության առաջարկը՝ գլխավորելու Երևան մեկնող առաքելությունը:

75 Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ռ.**, Հայաստանի Հանրապետություն, հատ. 2, եր., 2014, էջ 331:

76 Տե՛ս **Վրացեան Ս.**, Բանակցություններ Ազգային պատվիրակության և Հայաստանի Հանրապետության միջև, Պոսթըն, 1920, էջ 16-17:

կառավարության վարչապետի, առանցքային նախարարների կուսպատկանելիության, գործող խորհրդարանի լուծարման և համանման հարցերի մասին: Հավանաբար դա թողնվել էր անորոշ՝ որպես բանակցությունների նյութ:

Փարիզի արևմտահայ բանագնացները ժամանելուն պես ներկայանում են նախարարապետ (վարչապետ) Ալ. Խատիայանին: Վերջինիս ցանկությանը բանակցություններն ընթացել են իր կաբինետում և հոկտեմբերի 29-ին առաջին՝ բացման նիստը նախագահել է վարչապետը⁷⁷: Նույն նիստում փոխադարձ ճառերով հանդես են գալիս Վ. Թեքեյանը և Ս. Վրացյանը: Այնուհետև, Վ. Թեքեյանը ներկայացնում է Պողոս Նուբարի ուղարկած **ծրագիր-համաձայնագիրը**, որը բովանդակում էր Միացյալ Հայաստանի կառավարության, պառլամենտի, միացյալ պատվիրակության, պետական ու քաղաքական այլ մարմինների ձևավորման, դրանց կառուցվածքի, կազմի, իրավասությունների, դրանցում արևելահայերի և արևմտահայերի մասնակցության չափաբաժինների, կուսակցությունների ներգրավվածության համամասնության և այլնի վերաբերյալ իրենց տեսլականը⁷⁸: Հետաքրքիր է, որ Ազգային պատվիրակության այդ ծրագիր-համաձայնագրի նախագծում չէր խոսվում Միացյալ Հայաստանին միացվելիք տարածքների մասին: Կարելի է ենթադրել, որ փետրվարի 12-ի հայտնի Հուշագրով այն արդեն համաձայնեցված է համարվել: Ուշագրավ է, որ Թեքեյանի ներկայացրած համաձայնագրի վերջում նշված էր, որ «Հայաստանի վերջնական մայրաքաղաքը պիտի ըլլայ նախապես Թուրքիոյ մաս կազմող քաղաքներէն մին (հավանաբար՝ էրզրումը կամ Վանը – Ա. Հ.)»⁷⁹:

Իր հերթին ՀՀ պատվիրակությունն առաջարկում է բանակցությունների համար ելակետ ընդունել 1919 թ. Մայիսի 28-ի ակտը, այն փաստը, որ ՀՀ-ն անկախ հանրապետություն է, ունի կառավարություն և խորհրդարան, որը չի կարելի անտեսել: Այնուհետև անցնելով կոնկրետ խնդիրների՝ ՀՀ ներկայացուցիչները միացյալ պառլամենտ ձևավորելու համար առաջարկել են Հայաստանի ընտրական օրենքներով անցկացնել լրացուցիչ ընտրություններ գաղթաշխարհում՝ Կիլիկիայում, Կ. Պոլսում, Բալկաններում, Եգիպտոսում, Ամերիկայում և այլուր, եթե հնարավոր լինի նաև՝ Թուրքահայաստանում, այն հաշվով, որ պառլամենտի պատգամավորների թիվը համարվի 51-ով և այդպիսով ընդհանուր թիվը կազմի 131 պատգամավոր⁸⁰: Հիշեցնենք, որ ՀՀ ընտրովի խորհրդարանն արդեն ուներ 80 պատգամավոր և գաղթաշխարհից ընտրվելիք 51-ի հետ միասին պետք է կազմեր 131 պատգամավոր: Այստեղ արևելահայ և արևմտահայ պատգամավորների թվաքանակի համամասնության խախտման մասին խոսք չէր կարող լինել, քանի որ պետք է նկատի առնել, որ գործող խորհրդարանի դաշնակցական խմբակցության 72 պատգամավորներից 13-ը ծննդով արևմտահայեր էին:

Միացյալ կառավարության հարցում հանրապետության պատվիրակությունն առաջարկում էր, որպեսզի նոր կառավարությունում ընդգրկվեն

77 Տե՛ս «Համահայկական խորհրդակցություններ», էջ 712:

78 Տե՛ս Վրացեան Ս., Բանակցութիւններ..., էջ 18-25, Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Եր., 1993, էջ 299-302:

79 Վրացեան Ս., Բանակցութիւններ Ազգային պատուիրակութեան և Հայաստանի Հանրապետութեան միջև, էջ 25:

80 Տե՛ս Վրացեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 31-32 և 43:

արևմտահայ հատվածի ներկայացուցիչներ նույնիսկ ավելի մեծ թվով, քան արևելահայ, իսկ ամբողջական Հայաստանի անունից Փարիզում գործող միացյալ պատվիրակությունը գլխավորի Պողոս Նուբար փաշան: Սակայն արևմտահայ պատվիրակները առարկում են՝ պնդելով, որ Փարիզում գործող պատվիրակության ղեկավարը միաժամանակ լինի վարչապետ՝ փաստորեն կտրվելով երկրից⁸¹:

Պատասխան ելույթով հանդես է գալիս Վ. Թեքեյանը: Նա հայտնում է, որ իրենք ընդունում են 1919 թ. Մայիսի 28-ի ակտի առաջին մասը միայն, իսկ երկրորդը մերժում են այն մասով, որ ներկա կառավարությունը և խորհրդարանը իրենց հայտարարել են Միացյալ Հայաստանի կառավարություն⁸²: Բացի այդ, նրանք գտնում են, որ խառը կառավարություն կազմելուց հետո գործող խորհրդարանը պետք է արձակվի և այլն:

Բանակցությունների հաջորդ նիստում խոսվել է ապագա կառավարության կազմի և գործող խորհրդարանի լուծարման մասին: Թեքեյանն ու Տեր-Ստեփանյանը պնդել են, որ ՀՅ Դաշնակցությունը կառավարությունում չունենա մեծամասնություն, քանզի, ըստ նրանց, «Դաշնակցութիւնը յեղափոխական և սօցիալիստական կուսակցութիւն է, և մենք պէտք է գործունենանք այնպիսի կառավարութիւնների հետ, որոնք սօցիալիստական չեն», և որ «Մանդատէր պետութիւնը առանձին դժգոհութեամբ պիտի վերաբերուի, եթէ տեսնի մեր մէջ դաշնակցական մեծամասնութեամբ կազմած կառավարութիւն, այդ դէպքում թերևս նա աշխատի ճնշել մեր ներքին ինքնավարութիւնը: Բացի այդ, դաշնակցական մեծամասնութիւն ունեցող կառավարութիւնը արգելք կը հանդիսանայ կապիտալի մուտքին ու զարգացման և այլն»⁸³:

Հաջորդ նիստում հանդես է գալիս Մ. Հարությունյանը և առարկում խորհրդարանի լուծարմանը՝ պատճառաբանելով, որ առաջիկայում պետք է քննարկվի հանրապետության եկող տարվա պետբյուջեի հարցը և անկարելի է խորհրդարանի լուծումը: Իսկ ապագա կառավարության կազմի հարցում առաջարկում է, որ միացյալ կառավարության մեջ ՀՅԴ-ն ունենա միայն մի ձայնի առավելություն, այն է՝ 9 հոգու դեպքում՝ 5-ը, կամ 13-ի դեպքում՝ 7-ը⁸⁴:

Նոյեմբերի 4-ին կառավարության պատվիրակությունը ձևակերպում է իր վերջնական առաջարկները, առարկություններն ու պարզաբանումները և հանձնում Վ. Թեքեյանին: Վերջինս չի ընդունում արված առաջարկները: Այս կապակցությամբ Ս. Վրացյանը նշում է, որ իրենք ամեն կերպ ջանացել են հաղթահարել առկա խոչընդոտները և ընդհանուր լեզու գտնել, սակայն ապարդյուն: Արդյունքում՝ նոյեմբերի 16-ին, պաշտոնական բանակցությունների վերջին նիստում, գրավոր կերպով արձանագրվել է համաձայնություն չկայացվելու փաստը: Զարմանալին այն էր, որ Ազգային պատվիրակությունը, պնդելով հանդերձ Պողոս Նուբարի վարչապետ լինելու պահանջը, գտնում էր, որ նա պիտի նստեր Փարիզում և, փաստորեն կտրված լինելով հայաստանյան իրականությունից, Միացյալ Հայաստանը կառավարելու հա-

81 Տե՛ս Վրացեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 32:

82 Տե՛ս Վրացեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 48:

83 Վրացեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 35:

84 Տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն, հատ. 2, եր., 2014, էջ 326:

մար տեղում կունենար իր լիազորը (տեղակալը):

Բանակցությունների ձախողման առնչությամբ վարչապետ Ա. Խատիսյանը դեկտեմբերի 9-ին Պողոս Նուբարին ուղղված գրությունում պարզաբանում էր, որ բանակցությունների արձանագրությունները ցույց են տալիս, որ Ազգային պատվիրակությանը առաջարկվել էին բավականին ընդունելի հետևյալ փոփոխությունները. «Խորհրդարանի ժամանակավոր դադար, 51 հավելյալ արևմտահայ պատգամավորների ընտրություն, Պողոս Նուբարի նշանակումը որպես թե՛ պատվիրակության նախագահ և թե՛ արտաքին գործերի նախարար, դաշնակցական պարզ մեծամասնությամբ կոալիցիոն կառավարության կազմավորում ու բոլոր նախարարների ընտրում փոխադարձ համաձայնությամբ, ինչպես նաև Արևելյան Հայաստանի ու Արևմտյան Հայաստանի կամավոր միավորում»⁸⁵: Սակայն Ազգային պատվիրակությունը մերժել էր նման առաջարկները: Վարչապետը հորդորում էր Պողոս Նուբարին, որպեսզի նա իր ազդեցությունը գործադրի կանխելու համար հայկական համայնքներում հարցի ավելորդ ու անցանկալի շահարկումները և, ի վերջո, գա համաձայնության: Բայց Ալ. Խատիսյանի այս դիմումը ևս մնաց անհետևանք, և այդպես էլ համաձայնությունը չկայացավ:

Ս. Վրացյանն իր հուշերում կողմերի համաձայնության չգալու պատճառը բացատրում է մի կողմից՝ արևելահայերի և արևմտահայերի միջև առկա երկվությանը, հատվածական շերտանստվածքով, նաև՝ նեղ կուսակցական շահերով ու ամբիջիաներով: Մյուս կողմից՝ Ս. Վրացյանը մոտ 20 օր տևած բանակցությունների ձախողման պատճառը բացատրում էր նաև **հոգեբանական գործոններով**, որ կողմերն ունեին միմյանց հանդեպ: «Ինչ էինք մենք նույնպարեանների համար, - գրում էր նա»: «Նույնպարեանների համար մենք նախ և առաջ սոցիալիստներ էինք ու յեղափոխականներ, որոնք մեծ պետությունների աչքին վստահություն չունին: Եւ որովհետև նրանց համոզումով Հայաստանի փրկությունը միայն մեծ պետություններից է կախված, ապա, ուրեմն սոցիալիստների մնալը պետութեան գլխին երբէք թոյլատրելի չէր»⁸⁶: Բացի այդ, ռամկավարների համար անընդունելի էր, որ պետության ղեկին հայտնված սոցիալիստ դաշնակցականները պետք է ձգտեին որոշ ընկերային բարենորոգումներ անցկացնել և այլն:

Ս. Վրացյանի խոսքերով ասած՝ «Հայ-Հայկական» բանակցությունների արդյունքները գնահատելու պարագայում տխուր պատկեր է ստացվում: Բանն այն է, որ հայկական տարածքների ամբողջացման շուրջ դեռևս միջազգային մակարդակով որևէ արդյունք չարձանագրած՝ ոչ թե համազգային, այլ կուսակցական-հատվածական շահերով տարված պաշտոնների բաժանման բուռն վեճեր էին ընթանում, թե ով պետք է ղեկավարի ապագա Միացյալ Հայաստանը, ինչպիսի կազմ, կուսակցական պատկանելություն պետք է ունենա նրա կառավարությունը, խորհրդարանը և այլն:

Այդուհանդերձ, թեև համաձայնություն չկայացավ, սակայն Հայաստանի և գաղթաշխարհի հայությունը, մի կողմ թողնելով ներքին անհամաձայնությունները, ջանում էր միջազգային ատյաններում առաջ տանել Միացյալ Հայաստանի գաղափարն ու հասնել դրա իրագործմանը:

85 Մեջբերումն ըստ **Հովհաննիսյան Ռ.**, Հայաստանի Հանրապետություն, հատ. 2, եր., 2014, էջ 330:

86 **Վրացյան Ս.**, Բանակցություններ..., էջ 63-64:

6. Միացյալ Հայաստանի տեսլականի շուրջ կուսակցությունների ծրագրային դիրքորոշումները

Միջազգային փոփոխված պայմաններում Հայկական հարցը ստացել էր նոր բովանդակություն, որի հիմքում ընկած էր Միացյալ Հայաստանի պահանջը: Հաշվի առնելով Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո Հայկական հարցի համապարփակ լուծման համար ստեղծված նպաստավոր ռազմաքաղաքական և դիվանագիտական պայմանները՝ ՀՅԴ-ն, իբրև ՀՀ կառավարող կուսակցություն, Հայաստանի ամբողջականությունը վերականգնելու նպատակով առաջ քաշեց և պաշտպանեց նրա երկու գլխավոր հատվածների միավորումից Միացյալ և Անկախ Հայաստան ստեղծելու գաղափարը: Այդ պահանջի ծրագրային ամրակայման տեսակետից նշանակալի իրադարձություն եղավ առաջին անգամ անկախ Հայաստանում հրավիրված ՀՅԴ հերթական Ընդհանուր ժողովը: Միացյալ Հայաստանի տեսլականը կուսակցության գործնական քաղաքականության հիմնաքար դառնալու համար պետք է վավերացվեր այդ բարձրագույն ժողովում: 1919 թ. աշնանը (սեպտեմբերի 27- նոյեմբերի 2) Երևանում գումարվեց ՀՅԴ 9-րդ Ընդհանուր ժողովը, որում կատարվեց կուսակցության նվազագույն ծրագրի մասնակի փոփոխություն: Հայաստանի անկախությունն արդեն մեկ տարուց ավելի կատարված փաստ էր, ուստի Միացյալ Հայաստան ստեղծելու պահանջը պետք է դառնար շրջադարձային ՀՅ Դաշնակցության քաղաքական ծրագրերում:

Ընդհանուր ժողովում տարածքային պահանջների շուրջ քննարկումների մասին է վկայում Բյուրոյի անդամ Մ. Տեր-Մինասյանը (Ռուբենը): Նա իր հուշերում վկայում է, որ շատ պատգամավորներ, այդ թվում նաև ինքը, Հայաստանի սահմանների հարցում պնդել են «չափավոր քաղաքականութեան անհրաժեշտութեան մասին՝ մատնանշելով Կիլիկիան և ուրիշ հատուածներ Միացեալ Հայաստանի սահմաններից դուրս ձգելու մասին»⁸⁷: Սակայն Ընդհանուր ժողովը, հանուն հայկական երկու պատվիրակությունների համերաշխության, ձայների մեծամասնությամբ բանաձև ընդունեց՝ Հայաստանի սահմանները որոշելու խնդրում ղեկավարվել այն ծրագրով, որը 1919 թ. փետրվարի 12-ին համատեղ ստորագրությամբ ներկայացվել է Փարիզի հաշտության համաժողովին⁸⁸:

Դա նշանակում է, որ 9-րդ Ընդհանուր ժողովը հավանություն է տվել Փարիզի հաշտության համաժողովին միացյալ պատվիրակության (Ա. Ահարոնյան, Պողոս Նուբար փաշա) ներկայացրած Միացյալ և Անկախ Հայաստան ստեղծելու ծրագրին, որով նախատեսվում էր՝ Ռուսահայաստանից, Տաճկահայաստանի վեց նահանգներից և Կիլիկիայից ձևավորել հայկական ծավալուն պետություն: Սակայն պատմաքաղաքական հետագա անցքերը ցույց տվեցին, որ չափավոր պահանջներ ներկայացնող պատգամավորներն ավելի իրատես էին: Բայց եթե ապագա Մեծ Հայաստանի սահմանների, այդ թվում՝ Կիլիկիայի խնդրում ժողովականների կարծիքները բաժանվեցին, ապա Միացյալ, Անկախ և Ազատ Հայաստան ունենալու հարցում նրանք

⁸⁷ Ռուբեն, նշվ. աշխ., էջ 170:

⁸⁸ Տես «Բաղուածներ Հ.Յ.Դ. 9-րդ Ընդհանուր ժողովի որոշումներից», Եր., 1920, էջ 5:

մնացին անասան⁸⁹:

Հաշվի առնելով ռուսական և օսմանյան կայսրությունների փլուզումը, Հայաստանի Հանրապետության գոյության փաստը, ստեղծված միջազգային նպաստավոր պայմանները, Փարիզում ընթացող խաղաղության վեհաժողովում Հայկական հարցի կարծես բարեհաջող ընթացքը և այլն՝ Ընդհանուր ժողովն առաջադրեց կուսակցության ծրագրի քաղաքական մասի վերաքննության հարցը: Անհրաժեշտություն էր առաջացել համապատասխան փոփոխություն կատարել 1907 թ. Վիեննայի 4-րդ Ընդհանուր ժողովում հաստատված ծրագրում: Ակնհայտ էր դարձել, որ հնացել է ծրագրի «նվազագույն պահանջներ»-ի բաժինը: 1915 թ. Մեծ եղեռնը, 1917 թ. ռուսական երկու աշխարհացունց հեղափոխությունները, դրանց հետևանքով ռուսական զորքերի հեռանալը Կովկասյան ճակատից ու Անդրկովկասից, 1918 թ. Բրեստի կողոպտիչ հաշտության պայմանագիրը և այլ հանգամանքներ այլևս ավելորդ էին դարձնում երկու Հայաստանների ինքնավարության իրականացման մասին խոսելը:

Ստեղծված պայմաններում ՀՅԴ Բյուրոն, դուրս գալով կուսակցության ծրագրի շրջանակներից, նախ հավանություն էր տվել Արևելյան Հայաստանի անկախության իրողությանը, ապա աշխարհամարտի ավարտից հետո, իրադարձությունների նպաստավոր ընթացքի տրամաբանությամբ, առաջադրել էր Հայաստանի երկու՝ Արևելյան և Արևմտյան հատվածների միավորմամբ Միացյալ Հայաստանի անկախության պահանջը: Եվ այդ ամենը որպես արդեն հասունացած պահանջ, բնականաբար, պետք է ձևակերպում ստանար կուսակցության նոր ծրագրի մեջ: Այդ ձևակերպումը տրվեց Ընդհանուր ժողովում, որում ասվում էր. «Հ.Յ. Դաշնակցութեան 9-րդ Ընդհանուր ժողովը հանդիսավորապես նվիրագործելով **Անկախ և Միացեալ** Հայաստանի յայտարարությունը և անոր ամբողջացման ու զարգացման ձգտելով բոլոր զորութեամբ, ժողովրդավար (դեմոկրատիկ) հանրապետութեան հիման վրայ, որոշեց.

Ա. Չեղեալ համարել կուսակցութեան նվազագույն ծրագրի՝ Ռուսահայաստանի և Տաճկահայաստանի վերաբերեալ քաղաքական պահանջները:

Բ. Ամբողջական ծրագրի վերաքննութիւնը հետաձգել հաջորդ Ընդհանուր ժողովին»⁹⁰:

Ընդհանուր ժողովը նաև արձանագրում է, որ «Հայաստանի արտաքին քաղաքականության առանցքը պիտի կազմե Միացեալ Հայաստանի անկախութիւնը օտար պետություններին ճանաչել տալու և ապահովելու մտահոգութիւնը»⁹¹: Կուսակցության համաժողովը, բանաձևելով Անկախ և Միացյալ Հայաստանի ստեղծման մասին պահանջը, ելնում էր այն հաստատ համոզումից, որ «ստեղծուած պայմաններում Հայաստանի անկախութիւնը հայ աշխատավորութեան ֆիզիկական ապահովութեան և քաղաքական ազատագրութեան միակ գրավականն է»⁹²: Ի դեպ՝ հատկանշական է, որ 9-րդ Ընդհանուր ժողովի՝ Ղարաբաղի և Զանգեզուրի վերաբերյալ ընդունված բանաձևում հայկական այդ բնիկ տարածքները համարվում էին «անբաժա-

89 Տե՛ս **Հակոբյան Ա.**, Հ.Յ.Դ. 9-րդ Ընդհանուր ժողովը, Եր., 1994, էջ 26:

90 «Քաղուածներ ...», էջ 4-5:

91 «Քաղուածներ...», էջ 5:

92 **Ռուբէն**, Հայ յեղափոխականի սը յիշատակները, Խառ. Է (7), Լոս-Անձելոս, 1952, էջ 205:

նելի մասը Անկախ և Միացեալ Հայաստանի Հանրապետութեան»⁹³: Նորընտիր Բյուրոյին հանձնարարվեց՝ «բոլոր քայլերը առնել Զանգեզուրն ու Ղաբաբաղը միացնելու հանրապետութեանը»⁹⁴:

Այսպիսով, ՀՅԴ-ն իր ծրագրում պաշտոնապես և վերջնականորեն ամրագրեց «**Միացեալ, Ազատ և Անկախ Հայաստանի**» ստեղծման նպատակը՝ նվիրագործված կուսակցության երեսնամյա ազգային-ազատագրական պայքարով⁹⁵: Միացյալ Հայաստանի գաղափարի ՀՅԴ ծրագրային նոր ձևակերպումը Նիկոլ Աղբալյանը, իբրև նոր կարգախոս, բնորոշեց՝ «բարեկեցիկ հայն իր ազատ և միացեալ հայրենիքում»⁹⁶:

Այսպիսով, ՀՅԴ 9-րդ Ընդհանուր ժողովը հանգեց կուսակցության ծրագրային գերագույն նպատակին՝ Միացյալ և Անկախ Հայաստան կերտելու գաղափարին: Եվ 100 տարի է ինչ ՀՅԴ-ն հավատարիմ է «**Ազատ, Անկախ և Միացյալ Հայաստանի**» նվիրական նպատակին:

Հարկ է նշել, որ Միացյալ Հայաստանի գաղափարը ծրագրային ձևակերպում ստացավ նաև իր քաղաքական ազդեցությամբ ու կշռով հանրապետությունում երկրորդը համարվող Հայ ժողովրդական կուսակցության (ՀԺԿ) կողմից: «Հայ քաղաքական կուսակցութիւններից,- նշում է ռամկավար գործիչ Ա. Դարբինյանը,- երկրորդը Հայ ժողովրդական կուսակցութիւնն էր, որ կողմնակից դարձավ ոչ միայն ազգային անկախ, այլ հետո նաև միացեալ Հայաստանի ստեղծման գաղափարին»⁹⁷: 1919 թ. սեպտեմբերին Երևանում գումարված ՀԺԿ երկրորդ (Բ) համագումարում ընդունված ծրագրում որդեգրվում ու պաշտպանվում են Միացյալ և Անկախ Հայաստանի գաղափարը և քաղաքականությունը: «Հայ ժողովրդական կուսակցության նպատակն է,- կարդում ենք ծրագրում,- Հայաստանի անջատված մասերից ստեղծել Միացյալ և Անկախ Հայաստան իր սեփական ծովային ելքով»⁹⁸: Սակայն նախկինի պես ժողովրդականները Միացյալ Հայաստանի խնդիրը իրենց քույր կուսակցության՝ Սահմանադրական Ռամկավարների պես կախման մեջ էին դնում Ռուսաստանի քաղաքական դիրքորոշումից:

Իր հերթին, 1919 թ. դեկտեմբերի երկրորդ կեսին Երևանում կայացավ Հայ Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցության Հայաստանի շրջանի 2-րդ համագումարը, որի օրակարգային հարցերից էր Միացյալ Հայաստանի և միացյալ կառավարության հարցը: Համագումարն իր ընդունած բանաձևում հավանություն է տալիս Միացյալ և Անկախ Հայաստանի գաղափարին: Համագումարի նախագահ Ա. Դարբինյանը համագումարի անունից շնորհավորանք է ուղարկում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին՝ Հայ Դատի հաջող ընթացքի առիթով⁹⁹:

Սակայն դրա հետ մեկտեղ քաղաքական առումով նրանք համախորհուրդ ՀԺԿ-ի և Պողոս Նուբար փաշայի դիրքորոշմանը՝ շարունակում էին

93 **Ռուբէն**, նույն տեղում:

94 «Ասպարէզ», Լոս Անձելէս, 28/29. V, 1992 թ.:

95 Տե՛ս **Տասնապետեան Հր.**, Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը իր կազմութենէն մինչև Ժ Լոսի. ժողով (1890-1924), Աթէնք, 1988, էջ 139:

96 **Հանգոյց Ն.**, Ստամբուլը Հ.Յ. Դաշնակցութեան մասին, Փարիզ, 1930, էջ 86:

97 **Դարբինեան Ա.**, Հայ ազատագրական շարժման օրերէն, Պարիզ, 1947, էջ 436:

98 Տե՛ս «Ծրագիր Հայ ժողովրդական կուսակցության» (ընդունված Բ համագումարում 1919 թ. 7-15 սեպտեմբերի), Եր., 1919 թ., էջ 3:

99 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 208, թ. 1-2:

չճանաչել ՀՀ կառավարությանն իբրև Միացյալ Հայաստանի կառավարություն: Ա. Դարբինյանի խոսքերով ասած. «Ան կը մերժէ ճանչնալ այս կառավարութիւնը որպէս Միացեալ Հայաստանի կառավարութիւն»¹⁰⁰: Այլ խոսքով՝ համագումարը պաշտպանում էր Վ. Թեքեյանի և Ազգային պատվիրակության տեսակետները այդ հարցի վերաբերյալ:

Անդրադառնալով ՄԳ Հնչակյան կուսակցությանը՝ պետք է ասել, որ նա չի դրսևորել միական դիրքորոշում Միացյալ Հայաստանի գաղափարի և դրա նյութականացման հարցում: Ի տարբերություն անդրկովկասյան կամ ռուսահայ հնչակյանների, որոնք հիմնականում համերաշխ էին Ռուսաստանում իշխանության ղեկին գտնվող բոլշևիկների հետ, արտասահմանյանը՝ հատկապես Ստ. Սապահ-Գյուլյանի գլխավորած Ամերիկայի հնչակյանները, ՄԳ Հնչակի Կ. Պոլսի ու շրջանի գործադիր մարմինը, Վերակազմյալ Հնչակյանները և այլն, հանդես էին գալիս Միացյալ Հայաստանի գաղափարի պաշտպանությամբ¹⁰¹: Այսպես, Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցության Կ. Պոլսում 1920 թ. ղեկտեմբերին կայացած ընդհանուր պատգամավորական ժողովում (համագումարում) ատենապետ Հրաչ Երվանդի ստորագրությամբ ղեկտեմբերի 9-ին ուղերձ-գրություն է ուղղվել Հայ ազգային պատվիրակությանը, որը հավանություն էր տալիս «Հայաստանը մէկ անբաժան և ամբողջական դարձնող Ծրագրին», միաժամանակ շեշտվում էր՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելու Կիլիկիայի վրա, որի հանդեպ հայ ժողովուրդն ունի «անհերքելի պատմական և իրավական պահանջատիրութիւն»¹⁰²:

Ինչ վերաբերում է ՀՀ-ում գործող «ձախակողմյան» (բոլշևիկ, էսէժ, մենշևիկ) կուսակցություններին, նրանք ոչ միայն չէին ընդունում Միացյալ Հայաստանի գաղափարը, այլև, ընդհանրապես, դեմ էին Հայաստանի անկախությանն ու պետականությանը և ամեն գնով ջանում էին Հայաստանը «կրկին իր իսկական տիրոջը՝ Ռուսաստանին վերադարձնել»¹⁰³: Բուն Հայաստանում միանգամայն կրավորական ու համակերպվող վարքագիծ է հանդես բերել ՄԳ Հնչակը, որ հանրապետության տարածքում առհասարակ էական քաղաքական կշիռ ու դերակատարություն չի ունեցել:

Իբրև իրողություն փաստենք, որ հայ սոցիալ-դեմոկրատական ու էսէժական տիպի կուսակցություններից Միացյալ և Անկախ Հայաստանի պետականության գաղափարը պաշտպանել է 1920 թ. հունվարին հիմնված Հայաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցությունը (ՀՄԴԲԿ՝ նախկին սպեցիֆիկներ), այլ խոսքով՝ Դ. Անանունի և Բ. Իշխանյանի գլխավորած, ազգային նկարագիր ունեցող կուսակցությունը¹⁰⁴:

Այսպիսով, հայ ազգային կուսակցությունները, իրենց մարտավարական տարբեր դիրքորոշումներով հանդերձ, հաստատականորեն պաշտպանել են Միացյալ և Անկախ Հայաստանի հիմնանպատակը:

100 Դարբինյան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերէն, Եր., 2003, էջ 234:

101 Տեն ՀԱԱ, ֆ. 282, ց. 1, գ. 51, թ. 1:

102 ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 720, թ. 2:

103 «Աշխատանք», Եր., 17 մայիսի, 1919 թ.:

104 Տեն ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 7, գ. 68, թ. 1, գ. 72, թ. 5:

7. Միջազգային-դիվանագիտական գործընթացները

1920 թ. **հունվարի 19-ին** Փարիզի վեհաժողովի Գերագույն խորհուրդը **դե ֆակտո** (de facto-փաստացի) ճանաչեց Հայաստանի կառավարությանը, ինչը էապես բարձրացնում էր ՀՀ միջազգային քաղաքական կշիռը: Ժողովուրդը մեծ ցնծությամբ ընդունեց այդ փաստը: 1920 թ. **ապրիլի 23-ին** ԱՄՆ-ի նոր պետքարտուղար Բ. Կոլբին հայտնում էր Ամերիկայում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Գ. Փաստրմաձյանին, որ նախագահ Վ. Վիլսոնի հանձնարարությամբ ԱՄՆ-ի կառավարությունը «այսօրվանից դե ֆակտո ճանաչում է Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը»¹⁰⁵:

Միացյալ հայկական պետության կայացման համար շատ կարևոր էր ունենալ որևէ հովանավոր կամ խնամակալ (մանդատատեր) երկրի աջակցությունը: Հասկանալի է, որ դարեր շարունակ թուրքական իշխանությունների կողմից ճնշված ու հարստահարված, սովի ու համաձարակի մատնված, իսկ վերջին տասնամյակներում կոտորածներ ու Մեծ եղեռն տեսած Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը առանց հովանավոր պետության չէին կարող ոտքի կանգնել և առաջընթաց ապահովել: Այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտ էր գտնել մանդատատեր մի տերություն, որը որոշակի ժամկետով իր վրա կվերցնե Հայաստանի անվտանգության և ընթացիկ այլ գործերը:

Մասնավորապես՝ կարևորվում էր Հայաստանի խնամակալությունը հանձնել մի այնպիսի զորեղ տերության, որը տարածաշրջանում չուներ գաղութատիրական նկրտումներ, զերծ էր եվրոպական պետությունների մրցակցությունից և շահադիտական խարդավանքներից: Եվ այդ տեսակետից ամենացանկալի թեկնածու երկիրը, գրեթե բոլոր առումներով հզոր ու հարուստ ԱՄՆ-ն էր: Այս իմաստով Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Լ. Ջորջը գտնում էր. «ԱՄՆ-ի կողմից Հայաստանի մանդատի ստանձնելը չէր կարող առարկության տեղիք տալ մյուս տերությունների ու երկրների կողմից այն իմաստով, որ ԱՄՆ-ն առանձնապես զավթողական նպատակներ չէր հետապնդում»¹⁰⁶:

Նկատի ունենալով, որ Փարիզի խորհրդաժողովում մեծ տերություններից Հայաստանի նկատմամբ ավելի բարյացակամ էր և մեծ հետաքրքրություն էր հանդես բերում ԱՄՆ-ն, հայկական պատվիրակությունները ցանկություն հայտնեցին Միացյալ, Անկախ և Ազատ Հայաստանի խնամակալությունը՝ մանդատը հանձնել ԱՄՆ-ին կամ էլ **Ազգերի լիգային**: Ինչպես հայտնի է, վերջինս հիմնվել է **1919 թ. ապրիլի 28-ին** Փարիզի Խաղաղության վեհաժողովում, երբ մասնակից 27 պետությունների պատվիրակները միաձայնությամբ հավանություն տվեցին Լիգայի Կանոնադրությանը: Ազգերի լիգայի ստեղծման գործում մեծ էր ԱՄՆ նախագահ **Վուդրո Վիլսոնի** (1856-1924) դերը: Հայտնի է, որ դեռ 1918 թ. հունվարի 8-ին նրա հռչակած հետպատերազմյան կարգավորման հայտնի «14 կետերից» վերջինով, առաջ էր քաշվում աշխարհում հետպատերազմյան կայուն խաղաղության, անվտանգության, զինաթափման ապահովման, ազգերի ու պետությունների միջև համագործակցության հաստատման նպատակով՝ Ազգերի լիգա ստեղծելու գաղափարը¹⁰⁷:

105 «Геноцид армян», (документы и комментарий), сост. проф. Ю. Барсегов, т. 1, М., 2002, с. 499.

106 Джордж Л. Д., Правда о мирных договорах, т. 2, М., 1957, с. 393.

107 Տե՛ս Հակոբյան Ա., Հայկական հարցը Ազգերի Լիգայում 1920 թ. «Իրօշակ», Եր., 2001 (սեպտեմբեր), N 4, էջ 78:

Հիրավի, մեծ հույս էր փայփայվում, որ Միացյալ Հայաստանի խնամակալությունը կստանձնի ԱՄՆ-ն, մանավանդ որ, նախագահ Վ. Վիլսոնը շատ էր հետաքրքրվում Հայաստանով և բարյացակամ էր տրամադրված հայ ժողովրդի հանդեպ: ԱՄՆ-ի նախագահը հաղթահարելով 1823 թ. Մհնրոյի հայտնի դոկտորինի արգելքը՝ 1919 թ. ապրիլի 17-ին Ա. Ահարոնյանի և Պողոս Նուբար փաշայի հետ հանդիպման ժամանակ հավաստիացրել էր, որ «եթե երբևէ Ամերիկան որևէ երկրի մանդատ հանձն առնի, այդ կլինի Հայաստանին»¹⁰⁸: Ապրիլի 24-ի թվակիր մի զեկուցագրի մեջ նույն Ահարոնյանը հայտնում էր, որ «Ամերիկայի թե՛ հասարակական կարծիքը և թե՛ նախագահ Վ. Վիլսոնը մեր մանդայի ջերմ պաշտպաններից են: Արգելքը շարունակում էր մնալ Մհնրոյի սկզբունքը»¹⁰⁹:

Տերությունների նախնական համաձայնությամբ՝ Թուրքիան պետք է մասնատվեր երեք հատվածի՝ Հայաստանի, Թուրքիայի (Անատոլիա) և Կ. Պոլսի՝ որևէ մեծ տերության խնամակալության ներքո: Խաղաղության կոնֆերանսում նույնիսկ հարց է բարձրացվել Կ. Պոլսը, որպես ոչ թուրքական քաղաք, թուրքերից վերցնելու և առհասարակ նրանց Եվրոպայից դուրս քշելու վերաբերյալ¹¹⁰:

Կրկին անդրադառնալով Փարիզի Խաղաղության խորհրդաժողովին, արձանագրենք, որ դեռևս շարունակվող կոնֆերանսը և նորաստեղծ Ազգերի լիգան որոշում են Հայաստանի մանդատը հանձնել ԱՄՆ-ին: Ծրագրվում էր, որ մանդատի տևողությունը պետք է լիներ 10 տարի, որը երկկողմ համաձայնությամբ կարող էր երկարաձգվել: 1919 թ. հուլիսի կեսին Դաշնակիցների Գերագույն խորհրդի (հինգի) որոշմամբ Հայաստանի, նաև Կովկասի Գերագույն կոմիսար (հանձնակատար) է նշանակվում ամերիկացի գնդապետ **Ռիչյամ Հասկելը**¹¹¹: Նրան հանձնարարված էր ապահովել հայ ժողովրդի ներքին ու արտաքին անվտանգությունը, պարենավորումը և ներգաղթը, մինչև Հայաստանի մանդատի խնդրի վերջնական լուծումը¹¹²:

Մեկ ամիս անց, ԱՄՆ նախագահի համաձայնությամբ տարածաշրջանում Հայաստան է գործուղվում ամերիկյան շուրջ 60 հոգանոց զինվորական մի առաքելություն (միսիա) Ֆրանսիայում գործող ամերիկյան էքսպեդիցիոն զորքերի շտաբի (սպայակույտի) պետ՝ զորավար **Ջեյմս Հարբորդի** գլխավորությամբ՝ մանդատը ստանձնելու հարցով ուսումնասիրելու Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական պայմաններն ու հնարավորությունները: Ջ. Հարբորդի առաքելությունը պետք է որոշեր, թե որքան զորք և ֆինանսական միջոցներ կպահանջվեն Հայաստանի անվտանգության և խնամատարության համար: Մեկ ամիս տևած ճամփորդության նախնական հաշվարկները ցույց էին տվել, որ մանդատը ստանձնելու դեպքում ԱՄՆ-ն տարածաշրջան պետք է ուղարկեր 50 հազար ամերիկյան զինվոր՝ երկիրը պաշտպանելու համար: Ընդ որում, Ջ. Հարբորդը ևս Թուրքիայում ԱՄՆ-ի նախկին դեսպան Հ. Միրզեթաուի նման առաջարկում էր ամբողջ Թուրքիայի համար՝ Ռումելիայից մինչև Կովկաս, ստեղծել մեկ միասնական ման-

108 ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 35, թ. 118, տե՛ս նաև՝ **Ահարոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 18:

109 ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 35, թ. 118:

110 Տե՛ս *Армения в документах США*, էջ 132:

111 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 246, թ. 31, ց. 2, գ. 37, թ. 1:

112 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 37, թ. 1:

դատային համակարգ (ռեժիմ), որի համար առաջին 5 տարում կպահանջվի 750 մլն դոլար, իսկ անվտանգություն ու կարգուկանոն հաստատելու համար՝ 59 հազար զորք, որը հետագայում կարող է կրճատվել կիսով չափ¹¹³:

Մեր ձեռքի տակ եղած մեկ այլ տվյալով՝ Զ. Հարբորդի ամերիկյան Սենատին ներկայացրած զեկուցագրով միասնական հոգատարությունը (մանդատը) ընդունելու դեպքում ԱՄՆ-ն 5 տարում պիտի ծախսեր 757 մլն դոլար և այլն¹¹⁴: Հարկ է նկատել, որ Զ. Հարբորդի ներկայացրած զորքի ու գումարի վերաբերյալ հաշվարկը նախատեսվում էր ոչ թե միայն Հայաստանի, այլ ամբողջական մանդատի, այսինքն՝ նաև Անատոլիայի և Կ. Պոլսի համար:

Այսպիսով, մինչև 1919 թ. ամռան վերջը Հայաստանի մանդատի խնդրում բավականաչափ վստահություն կար, որ ԱՄՆ-ն, վատագույն դեպքում՝ մեկ այլ երկիր կամ Ազգերի լիգան, կստանձնեն Միացյալ Հայաստանի հովանավորությունը:

Փարիզի կոնֆերանսի ավարտական փուլում՝ 1920 թ. հունվարի վերջին, Անգլիայի պատվիրակությունը նախագիծ էր ներկայացրել, որ Հայաստանը պետք է լիովին անջատվի Օսմանյան կայսրությունից: Եվ այդ առաջարկությունը ընդունվել էր դաշնակից տերությունների կողմից¹¹⁵:

Փարիզի վեհաժողովի ավարտից հետո աշխարհամարտում պարտված Թուրքիայի հետ կնքվելիք հաշտության պայմանագրի հաջորդ քայլը եղավ 1920 թ. ապրիլի 18-ից-26-ը Իտալիայի ծովափնյա առողջարանային **Սան Ռեանո** քաղաքում Անտանտի տերությունների (Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի) ղեկավարների, նաև՝ ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ խորհրդաժողովը, ուր վերջնականորեն մշակվեց ապագա հաշտության պայմանագրի նախագիծը և ներկայացվեց սուլթանական կառավարությանը¹¹⁶: Խորհրդաժողովում պաշտպանվել է Միացյալ և Անկախ Հայաստան ստեղծելու գաղափարը:

Դաշնակիցները ցուցաբերելով իրատեսություն՝ բավարար համարեցին ՀՀ-ին միացնել Արևմտյան Հայաստանի 3 վիլայեթ (նահանգ)՝ Վանի, Բիթլիսի, Կարինի, ինչպես նաև Տրապիզոնի նահանգի մի նեղ պարանոցով ապահովել ելք դեպի Սև ծով: Կարելի է ասել, որ ապագա Սևրի պայմանագրի նախագծում փաստորեն ներառված է եղել ՀՀ կառավարության տարածքային պահանջների նվազագույն մասը՝ իհարկե ծովային ելքով: Այդ նշանակում է, որ հիմնավորապես շրջանցվել է Ազգային պատվիրակության պաշտպանած՝ Կիլիկիայի հետ Միացյալ Հայաստանի տարբերակը, և դարձ է կատարվել ՀՀ կառավարության ներկայացրած հրահանգի նվազագույն պահանջին: Տերությունները Միացյալ Հայաստանի համար ավելի ընդարձակ սահմաններ չէին նախատեսում, որպեսզի նա կարողանա պաշտպանվել ու կենսունակ լինել: Թուրքիայի հետ կնքվելիք պայմանագրի նախագիծը հավանության արժանանալով դաշնակիցների կողմից, ավելի ուշ՝ մայիսի 11-ին, պաշտոնապես հանձնվեց Թուրքիայի պատվիրակ-

113 Տե՛ս **Օվաննիսյան Ք.**, նշվ. աշխ., էջ 247-248, տե՛ս նաև՝ «Армения в документах США», էջ 403:

114 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 548, թ. 119, տե՛ս նաև՝ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)», խմբ. **Զ. Կիրակոսյան**, Եր., 1972, էջ 611, տե՛ս նաև՝ **Հակոբյան Ա.**, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ., Եր., 2018, էջ 122:

115 Տե՛ս **Махмуриян Г.**, Лига Наций, Армянский вопрос и Республика Армения, Եր., 1999, էջ 54 - 56:

116 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 87, թ. 1:

կուրսանքը ծանոթանալու և հետագայում ստորագրելու համար: Անտանտի Գերագույն խորհուրդը որոշեց, որ Հայաստանը պետք է դառնա Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագիրը ստորագրող կողմ¹¹⁷:

Հարկ է նշել, որ պայմանագրի նախագծի վերաբերյալ հունիսի վերջին Մեծ վեզիր, արքայազն, նախկին սուլթաններից Աբդուլ Մեջիդի փեսա Դամադ Ֆերիդ փաշայի կառավարությունը դաշնակիցներին լուրջ դիտողություններ ու առարկություններ ներկայացրեց: Պարզվում է, որ **թուրքական կառավարությունը համաձայն էր միայն 1914 թ. ռուս-թուրքական սահմանին**, իսկ Հայաստանի ծով դուրս գալու վերաբերյալ նրանք գտնում էին, որ հայերի հետ հնարավոր կլինի կնքել առանձին կոնվենցիա՝ թուրքական նավահանգիստներ դուրս գալու համար: Սակայն դաշնակիցները (բացի Իտալիայից՝ կոնս Սֆորցա) առարկությունները մերժեցին¹¹⁸:

Խորհրդաժողովի հարցերից մեկն էլ Հայաստանի մանդատի հարցն էր: Դրանում հավանական թեկնածուներ համարվեցին ԱՄՆ-ն, Մեծ Բրիտանիան և Նորվեգիան: Արդյունքում՝ Անտանտի Գերագույն խորհուրդը ապրիլի 25-ին որոշում է դիմում հղել նախագահ Վ. Վիլսոնին, որպեսզի ԱՄՆ-ն ստանձնի Միացյալ Հայաստանի հովանավորությունը՝ մանդատը, ինչպես նաև դառնա արբիտր (իրավարար) Օսմանյան կայսության ծայրարևելյան չորս նահանգների շրջանակներում Հայաստանի և Թուրքիայի պետական սահմանների գծման հարցում¹¹⁹: Մայիսի 17-ին նախագահ Վ. Վիլսոնը տալիս է իր համաձայնությունը կատարելու իրավարարի պարտականությունները: Նա հայտնում է, որ սահմանագծման աշխատանքներին կանցնի Թուրքիայի կողմից պայմանագիրը ստորագրելուց անմիջապես հետո¹²⁰: Անտանտի Գերագույն խորհուրդը նախագահ Վ. Վիլսոնի հայ-թուրքական սահմանի գծման իրավարար դառնալու վերաբերյալ իրազեկում է Ազգերի լիգային: Ինչ վերաբերում էր Հայաստանի ու Ադրբեջանի և Հայաստանի ու Վրաստանի սահմանների ճշգրտմանը, ապա դրանք պետք է որոշվեին հարևան երեք հանրապետությունների փոխադարձ համաձայնությամբ, իսկ համաձայնեցնել չկարողանալու դեպքում այն պետք է որոշեին մեծ տերությունները:

Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովներում քննվել էին նաև Հայաստանի զինված ուժերի, զենքի և հանդերձանքի, սեփական ուժերով իրեն պաշտպանելու հնարավորության հարցերը և այլն: Օրինակ, Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Լլոյդ Ջորջը գտնում էր, որ Հայաստանի պաշտպանության համար կպահանջվի 4 դիվիզիա¹²¹: Հայկական պատվիրակներ Ա. Ահարոնյանը և Պողոս Նուրար փաշան դաշնակիցներին հավաստիացրին, որ Հայաստանի բանակը անհրաժեշտ քանակությամբ սպառազինվելու և հանդերձավորվելու դեպքում կկարողա պաշտպանել իր պետությունը: ՀՀ պատվիրակության ղեկավար Ա. Ահարոնյանը հույս հայտնեց, որ հայկական բանակի թիվը

117 Տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն, հատ. 3, Եր., 2015, էջ 41:

118 Տե՛ս Օվաննիսյան Ք., նշվ. աշխ., էջ 531-532:

119 Տե՛ս «Геноцид армян», (документы и комментарий), сост. проф. Ю. Барсегов, т. 1, М., 2002, էջ 501, տե՛ս նաև՝ Шпилькова В. И., նշվ. աշխ., էջ 123, տե՛ս նաև՝ Հովհաննիսյան Ռ. Հայաստանի Հանրապետություն, հատ. 4, Եր., 2016, էջ 367:

120 Տե՛ս, ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 576, թ. 231:

121 Տե՛ս «Геноцид армян...», էջ 469:

կհասնի 40 հազարի¹²²: Ռազմատեխնիկական առումով Հայաստանի պաշտպանության համար Անգլիայի կառավարությունը ապրիլի կեսերին բաց թողեց ավելի քան 1 մլն ֆունտ ստերլինգ վարկ՝ զենք, զինամթերք և հանդերձանք գնելու համար: Այդ վարկով գնվեց 25 հազար հրացան, 50 մլն փամփուշտ, 400 գնդացիր, 12 դաշտային, 32 լեռնային հրանոթներ, 40 հազար զինվորական համազգեստ և այլ օժանդակ պարագաներ¹²³: 1920 թ. ամռանը Վրաստանով Հայաստան փոխադրված այդ օգնության մեկ քառորդից ավելին (25-ից մինչև 27 տոկոսը) մաքսատուրքի անվան տակ կարելի էր ասել՝ բռնագրավվում է Վրաստանի կողմից: Նույն կերպ վրաց կառավարությունը խոչընդոտներ էր հարուցում նաև իր տարածքով Հայաստան փոխադրվող մյուս բեռների՝ պարենի, նավթի և այլնի նկատմամբ՝ պահանջելով դրանց մի զգալի մասը: Մերձավոր Արևելքում օգնության ամերիկյան կոմիտեի (Ամերկոմի) Նպաստամատույցի հարցերով վարչության գլխավոր տնօրեն **Շերբերտ Հուվերի** տեղեկացմամբ՝ վրացական իշխանությունները պահանջում էին Բաթումից գնացքով Հայաստան փոխադրվող պարենի մինչև կեսը, այն դեպքում, երբ 1919 թ. գարնան-ամռանը Վրաստանում սովի խնդիր չի եղել, իսկ Հայաստանում վիճակը սոսկալի է եղել՝ քնակիչները կերել են անգամ դիակներ¹²⁴:

Այդուհանդերձ, թեև դաշնակիցները Հայաստանի պաշտպանության համար զորք չուղարկեցին, սակայն, իր ոչ լիարժեքությամբ հանդերձ, հատկացրեցին բավարար քանակությամբ զենք և զինամթերք, որով պետք է լուծվեին երկրի առաջ ծառայած ռազմաքաղաքական խնդիրները: Հավելենք նաև, որ Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Լլոյդ Ջորջի վկայությամբ՝ Հայաստանին օժանդակելու և Մեծ Հայաստան ստեղծելու մեծ ջատագովներից է եղել իր կարիքներում արտաքին գործերի նախարար Լորդ Քերզոնը¹²⁵:

Բայց կրկին մնում էր գլխավոր հարցերից մեկը՝ Հայաստանի մանդատի ստանձնման խնդիրը: Ի պատասխան Սան Ռեմոյի խորհրդատուներից ապրիլի 25-ին նախագահ Վ. Վիլսոնին պաշտոնապես ուղղված դիմումի՝ նախագահը մայիսի 24-ին ուղերձով դիմեց Կոնգրեսին՝ լիազորելու իրեն ընդունելու Հայաստանի մանդատը¹²⁶: Հայաստանի մանդատի հարցը Կոնգրեսում քննարկման դրվեց մայիսի 29-ին և ավարտվեց **հունիսի 1-ին** նախագահի առաջարկի մերժումով՝ **դեմ՝ 52, կողմ՝ 23 և ձեռնպահ՝ 21**¹²⁷:

Դա կապվում էր մի շարք խնդիրների հետ՝ ա) Հայաստանը Ազգերի լիգայի անդամ չէ, Հայաստանի սահմանները դեռևս հստակ չեն, բ) մանդատը չընդունելու հիմքերից է եղել գեներալ Ջ. Հարբորդի ներկայացրած 13 հատորանոց հիմնականում ոչ հայանպաստ զեկուցագիրը՝ համապատասխան տեղեկագրերով, գ) ԱՄՆ-ն չի ստորագրել Վերսալի պայմանագիրը և Ազգերի լիգայի անդամ չէ, ուստի նա հանձնառու չէ ստանձնելու

122 Տե՛ս **Ահարոնյան Ա.**, Սարդարապատից մինչև Սևր և Լոզան (քաղաքական օրագիր), Պոսթըն, 1943, էջ 38, նաև՝ 73-74:

123 Տե՛ս **Գալոյան Գ.**, Հայաստանը և Մեծ տերությունները (1917-1923), Եր., 1999, էջ 187-188, տե՛ս նաև՝ **Օվաննիսյան Ք.**, նշվ. աշխ., էջ 542:

124 Տե՛ս «Армения в документах США», էջ 159 և 164:

125 Տե՛ս **Ջորջ Լ.**, նշվ. աշխ., էջ 461:

126 Տե՛ս **Օվաննիսյան Ք.**, նշվ. աշխ., էջ 686, տե՛ս նաև՝ **Գալոյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 224:

127 Տե՛ս **Օվաննիսյան Ք.**, նշվ. աշխ., էջ 699:

որևէ նորակազմ պետության հոգատարությունը, դ) ընդունել Հայաստանի մանդատը կնշանակել որք դնել Հին մայրցամաք, ինչը կհակասեր ԱՄՆ-ի երբեմնի նախագահ **Ջեյմս Մոնրոյի** 1823 թ. դեկտեմբերի 2-ի հայտնի դոկտրինի սկզբունքներին¹²⁸, ե) Հայաստանի մանդատը ստանձնելու դեպքում ԱՄՆ-ն պարտավոր պիտի լիներ այնտեղ պահել մոտ 60 հազարանոց բանակ՝ 275 մլն դոլար տարեկան ծախսով և վերջապես գ) Կարմիր բանակի զորամասերի հայտնվելը Հայաստանի սահմաններին և Հայաստանի մանդատի ընդունումը, ըստ էության, կնշանակել պատերազմի մարտահրավերներով Խորհրդային Ռուսաստանին և այլն: Արդյունքում, նախագահ Վ. Վիլսոնի կամքին հակառակ, ով 1919 թ. հոկտեմբերի 2-ից ստացել էր գլխուղեղի կաթված և ամիսներ շարունակ գտնվում էր կիսասնկողնային վիճակում, ԱՄՆ-ի հանրապետական մեծամասնությանը Սենատը մերժում է ընդունել Միացյալ Հայաստանի մանդատը: Լյուդ Ջորջն իր հուշերում պնդում է, որ, այնուամենայնիվ, մեծ ցանկության դեպքում նախագահ Վ. Վիլսոնը կարող էր ներգործել Հանրապետական կուսակցության առաջնորդների վրա՝ պաշտպանել տալու Հայաստանի մանդատը¹²⁹: Կարելի է ասել ամեն առումով գերագոր ԱՄՆ-ի կողմից Հայաստանի մանդատից հրաժարումը արդեն կանխորոշում էր Միացյալ Հայաստանի ծրագրի ոչ հայանպաստ լուծումը:

Այդ ամենով հանդերձ, նշենք նաև, որ թեև ամերիկյան Կոնգրեսը քվեարկությամբ չի ընդունել Հայաստանի մանդատը, սակայն չի արգելել, որ նախագահ Վ. Վիլսոնը անցկացնի հայ-թուրքական բաժանարար սահմանագիծը: Բացի այդ, ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի երկու՝ Հանրապետական և Դեմոկրատական կուսակցությունները պատրաստակամություն են հայտնել օգնել Հայաստանին ֆինանսատնտեսական առումով:

Ի վերջո, **1920 թ. օգոստոսի 10-ին** Փարիզի արվարձան **Սևրում**, հալածապակու թանգարանի դահլիճում, Խաղաղության վեհաժողովի նախագահ, Ֆրանսիայի վարչապետ Ալ. Միլերանի նախագահությամբ հանդիսավոր պայմաններում կնքվեց երկար սպասված հաշտության պայմանագիրը, որի տակ մեկ տասնյակից ավելի (12) դաշնակից երկրների ու Թուրքիայի կողքին դրված է նաև ՀՀ պատվիրակության ղեկավար Ա. Ահարոնյանի ստորագրությունը: Ամենից առաջ սա նշանակում էր, որ պայմանագիրը ստորագրած բոլոր երկրները՝ Բրիտանական կայսրությունը, Ֆրանսիան, Իտալիան, Ճապոնիան, Բելգիան, Չեխոսլովակիան, Հունաստանը, Հեջազը, Լեհաստանը, Պորտուգալիան, Ռումինիան, Սերբո-Խորվաթա-Սլովենական թագավորությունը (Հարավսլավիան), ինչպես նաև Թուրքիան իրավաբանորեն ճանաչում էին Միացյալ և Անկախ Հայաստանը: Արձանագրենք, որ Սևրի պայմանագիրը համարվում է Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի կնքած վերջին պայմանագիրը, որին նախորդել էին ևս չորս դաշնագրեր՝ Գերմանիայի հետ՝ Վերսալի, Ավստրիայի հետ՝ Սեն-ժերմենի, Հունգարիայի հետ՝ Թրիա-

128 Այն ժամանակվա (1816-1923 թթ.) ԱՄՆ-ի նախագահ Ջ. Մոնրոյի դոկտրինի իմաստն այն էր, որ Ամերիկյան չպետք է խառնվի Հին մայրցամաքի՝ այսինքն Եվրոպայի հիմնախնդիրներին և դրա փոխարեն առաջադրվում էր «Ամերիկյան՝ ամերիկացիների համար» կարգախոսը: Հենց այդ նկատառումով ԱՄՆ-ն չմտավ Ազգերի լիգա, քանզի նրա կանոնադրության 10-րդ հոդվածը նախատեսում էր, որ Լիգայի անդամ երկրները, անկախ իրենց կամքից, պարտավոր են պաշտպանել իրենց անդամ երկրների անկախությունը արտաքին ագրեսիայից (ներխուժումներից): Ամերիկացիները գտնում էին, որ դա անհամատեղելի է իրենց շահերին: Տե՛ս «Бюллетень НКВД», М., 7 декабря 1920 г., N 48, էջ 26-27:

129 Տե՛ս **Джордж Л.**, նշվ. աշխ., էջ 395:

նոնի և Բուլղարիայի հետ՝ Նեյիի պայմանագրերը:

Օգոստոսի 10-ին Ա. Ահարոնյանն ուղիղ գծով հեռագրում է՝ «Միացյալ Հայաստանի անկախությունը նվիրագործող դաշնագիրը այսօր, օգոստոսի 10-ին ստորագրեցի ես, դաշնակիցների հետ միասին, Սևրում: Այս փառավոր ակտը, որ ճանաչում է հայ ժողովրդի ազատությունը, մեր սրտերը կլցնի հրձվանքով և կաթոգին երախտագիտությամբ հանդեպ բոլորի, որոնք պարտքով ընկան հայրենիքի համար»¹³⁰: «Կեանքիս ամենաերջանիկ օրն է այս, - գրում էր Ահարոնյանը իր քաղաքական օրագրում: - Երեսուն տարույ պայքարս, բողոքս, տառապանքս ու յոյսերս պսակվեցան փառավոր հաջողությամբ: Թյուրքական դաշնագիրն ստորագրուեց և բոլոր Դաշնակից պետությունների Համաժողովն այսպիսով հռչակեց Միացեալ, Անկախ, Ազատ Հայաստանը Սևրի սրահում»¹³¹:

Ըստ էության խոսելով Սևրի պայմանագրի մասին՝ պետք է ասել, որ նրա 3-րդ մասի, 6-րդ՝ «**Հայաստան**» բաժինը 88-93 հոդվածներով ամբողջությամբ վերաբերում էր Միացյալ Հայաստանին: Պայմանագրի այդ վեց հոդվածները հիմնականում բովանդակում էին հետևյալ պայմանները.

88-րդ հոդվածով «Թուրքիան հայտարարում է, որ ինքը ճանաչում է Հայաստանը իբրև **ազատ և անկախ** պետություն, ինչպես արդեն արել են Դաշնակից տերությունները»:

Հաջորդ՝ 89-րդ հոդվածում խոսվում էր Միացյալ Հայաստանի տարածքային-սահմանային հարցերի մասին: Համաձայն դրա՝ Հայաստանին էին կցվում Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի նահանգները առանց ոչ հայաբնակ ծայրագավառների՝ Էլքով դեպի ծով: Ընդ որում, ինչպես արդեն որոշվել էր դաշնակից երկրների Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովում՝ հայ-թուրքական պետական սահմանի գծման (սահմանագծման) աշխատանքները իրականացնելու էր ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնը, որի համար տվել էր իր համաձայնությունը: Հայ-թուրքական սահմանները Վիլսոնը պետք է գծեր այն հաշվով, որպեսզի բավարարվեին հայերի օրինական պահանջները, և ապահովվեր նրանց ազատ և հարմար ելքը դեպի ծով:

Այդ գործառնությունը նախագահն իրականացրեց 1920 թ. **նոյեմբերի 22-ին** իր ստորագրած Իրավարար (**arbitrage**) վճռով, որով համապատասխան մեկնաբանությամբ քարտեզի վրա գծվեց Հայաստանը և Թուրքիան իրարից տարանջատող պետական սահմանը: Դա նշանակում էր, որ 70 հազար քառ. կմ կազմող Հայաստանի Հանրապետությանը միացվելու էին վերոնշյալ արևմտահայ 4 նահանգները՝ ոչ ամբողջությամբ, առանց ծայրագավառների՝ ընդամենը 90 հազար քառ. կմ ելքով դեպի Սև ծով¹³²: Արդյունքում՝ պայմանագրով արևելահայ և արևմտահայ երկու հատվածներից կազմված Միացյալ Հայաստանի ընդհանուր տարածքը կազմելու էր ավելի քան 160 հազար քառ. կմ¹³³:

Պայմանագրի հոդված 90-ով սահմանվում էր, որ հայ-թուրքական սահմանագիծը որոշելուց հետո Թուրքիան հրաժարվում է Հայաստանի սուվերենությանը հանձնվող տարածքների նկատմամբ բոլոր տեսակի իրա-

130 ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 158, թ. 3:

131 **Ահարոնյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 88:

132 Տես **Աղոնց Ն.**, Հայկական հարց, հատ. Ա, Եր., 1996, էջ 171:

133 Տես **Լազեան Գ.**, Հայաստան և Հայ Դատը, Եր., 1991, էջ 214:

վունքներից և իրավահիմունքներից: Բացի այդ, նշվում էր, որ իրավապայմանագրային մյուս հարցերը՝ սահմանագծին հարող թուրքական տարածքների ապառազականացման, ֆինանսական պարտավորությունների և հիշյալ տարածքների փոխանցման կապակցությամբ ծագող նոր խնդիրները, որ ներկա պայմանագրով չեն հարթված, կկարգավորվեն հետագա կոնվենցիաներով:

Հոդված 91-ով նախատեսվում էր, որ 89-րդ հոդվածով Հայաստանին հանձնվող տարածքները Սահմանագծող հանձնաժողովը կստեղծվի երեք ամսվա ընթացքում, որն էլ տեղում կիրականացնի հիշյալ (89-րդ) հոդվածում նախատեսվող որոշումը:

Քանի որ վերոնշյալ հոդվածներում խոսվում էր միայն հայ-թուրքական սահմանային ու տարածքային խնդիրների կարգավորման մասին, և խոսք չկար Հայաստանի մյուս երկու հարևանների՝ Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ սահմանների մասին, ուստի հոդված 92-ը ամբողջությամբ վերաբերում էր այդ հարցին: Նրանում ասվում էր, որ երեք շահագրգռված պետությունները կարող են (իրավասու են) իրենց պետությունների սահմանները որոշել փոխադարձ համաձայնությամբ: Իսկ եթե նրանց չհաջողվի ընդհանուր համաձայնությամբ որոշել իրենց սահմանագիծը, ապա դաշնակից Գլխավոր տերություններն իրավասու են տեղում իրականացնելու դրանց սահմանագատման աշխատանքները:

Եվ վերջին՝ հոդված 93-ում խոսվում էր Հայաստանում քաղաքացիության, ազգային փոքրամասնությունների (ցեղային, լեզվական, կրոնական) շահերի պաշտպանության, տրանզիտի, առևտրի ազատության և այլնի վերաբերյալ Հայաստանի միջազգային պայմանագրային պարտավորությունների կատարման հանձնառության մասին¹³⁴:

Անփոփելով վերոշարադրյալը, կարելի է արձանագրել, որ միանգամայն ընդունելի էր Սևրի պայմանագրով գծվելիք Միացյալ Հայաստանի սահմանների ցանկացած տարբերակ: Այդ նպատակի իրագործման ճանապարհին, անշուշտ, շատ ցանկալի կլիներ հատկապես հզոր ու հարուստ ԱՄՆ-ի կողմից Հայաստանի մանդատի ստանձնումը: Դժվար չէ նկատել, որ նման պարագայում շատ հիմնավոր ու առարկայական կլիներ Հայաստանի մատով Սևրի պայմանագրի գործադրումը, մանավանդ որ հենց նրա նախագահ Վ. Վիլսոնն էլ պետք է գծեր Միացյալ Հայաստանի հայ-թուրքական սահմանը:

Վիլսոնյան Իրավարար վճռի կապակցությամբ հարկ ենք համարում նշել, որ այդ վճիռը վերջնական է և պարտադիր է կատարման համար. այն է՝ չունի ժամկետային սահմանափակում (անժամանցելի է) և նրա կարգավիճակը կախում չունի վճռի հետագա ճակատագրից: Ավելին, մեր ժամանակների կտրվածքով Հայաստանը, որպես ՄԱԿ-ի անդամ երկիր, կարող է ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի միջոցով հավաստել Վիլսոնի Իրավարար վճռի վավերականությունը և դրանով իսկ վերահաստատել իր տիտղոսը Հայաստանին հատկացված տարածքի վրա¹³⁵: Վ. Վիլսոնի իրականացրած

134 Տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և Սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923)», պրոֆ. **Ջ. Կիրակոսյանի** խմբ., Եր., 1972, էջ 676–677, տե՛ս նաև՝ **Լազանս Գ.**, Հայաստան և Հայ Դատը, Եր., 1991, էջ 211–212:

135 Տե՛ս **Պապյան Ա.**, Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմունքները, Եր., 2007, էջ 6–7:

հայ-թուրքական սահմանագծման Իրավարար վճիռը՝ որպես միջազգային իրավական փաստաթուղթ, անկախ Սևրի պայմանագրի վավերացված լինելու-չլինելու հանգամանքից, համարվում է կողմերի համար պարտադիր, վերջնական և կարող է ծառայել որպես հիմնավոր փաստարկ ու կովան՝ ցեղասպանություն իրագործած օսմանյան Թուրքիայի իրավահաջորդ հանդիսացող ներկայիս Թուրքիայի Հանրապետության հանդեպ հայց ներկայացնելու, քաղաքական պատասխանատվության ենթարկելու և համարժեք փոխհատուցում պահանջելու համար¹³⁶:

Այսպիսով, Սևրի պայմանագիրը և նախագահ Վ. Վիլսոնի Իրավարար վճիռը Միացյալ և Անկախ Հայաստանի գաղափարի միջազգային պայմանագրային ու արբիտրաժային ձևակերպումներն էին, որոնք կոչված էին միջազգային ամենաբարձր մակարդակով լուծում տալու Հայկական հարցին: «Սևրը» և Վ. Վիլսոնի անբեկանելի Իրավարար վճիռը հայ ժողովրդի դարավոր պայքարի ու պահանջների միջազգային անժամանցելի ճանաչումն էր, որը չունի վաղեմության ժամկետ և 100 տարի անց էլ՝ կշարունակի մնալ ուժի մեջ, որպես Հայրենաստիրության իրավական փաստ ու վավերագիր, որպես հայ ժողովրդի պայքարի ու հաղթանակի խորհրդանիշ:

Ցավոք, տարածաշրջանում ծավալված հետագա ռազմաքաղաքական իրադարձություններն այնպիսի անսպաստ ընթացք ունեցան, որ Սևրի պայմանագրով և Վ. Վիլսոնի Իրավարար վճռով պաշտոնապես ճանաչված հայ ժողովրդի իրավունքը մնաց թղթի վրա և չկենսագործվեց: Հայաստանին վերադարձվող այդ նահանգները գտնվում էին քեմալական Թուրքիայի իշխանության տակ, և այդպես էլ չգտնվեց այն պետությունը, որը պետք է ազատեր այդ հողերը և հանձներ հայերին, իսկ վերջիններս էլ անգոր էին սեփական ուժերով լուծել այդ խնդիրը: Կովկասահայաստանի խորհրդայնացումից հետո Սևրի պայմանագիրը ստորագրած Հայաստանի դաշնակից համարվող պետությունները՝ Ֆրանսիան, Իտալիան, ապա Անգլիան, հանձնառու չեղան կենսագործելու իրենց իսկ ստորագրած պայմանագիրը, քանզի նրանց ընկալմամբ դա գործնականում կնշանակեր էլ ավելի հզորացնել իրենց հակառակորդ ու թշնամի բոլշևիկյան Ռուսաստանին:

Մյուս կողմից՝ Խորհրդային Ռուսաստանը հանուն համաշխարհային հեղափոխության սին գաղափարի իրականացման, ռազմաֆինանսական ու քաղաքական օգնություն ցույց տվեց քեմալական Թուրքիային, որպեսզի համատեղ ջանքերով չեզոքացնեն Սևրի պայմանագիրը, ծնկի բերեն «իմպերիալիզմի դաշնակից» Հայաստանը ու բզկտելով նրա տարածքները՝ բաժանեն իրար միջև: Միջազգային դիվանագիտական այս բարդ թնջուկի հայավնաս հանգուցալուծման կապակցությամբ տեղին է նկատել իրավաբան-միջազգայնագետ, պրոֆ. Յու. Բարսեղովը. «Եթե բոլշևիկները թուրք ազգայնականների հետ գնացին բացահայտ տարածքային զիջման, ապա Արևմուտքը նրանց պաշտպանեց քողարկված կերպով: Երկու դեպքում էլ ոտնահարվեցին հայ ժողովրդի օրինական շահերը»¹³⁷:

136 Տե՛ս **Մարտիրյան Ա.**, Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներն ու պատմաիրավական հիմնավորումները, Եր., 2014, էջ 119-120:

137 «Геноцид армян» (документы и комментарий), т. 2, ч. 2, с. 4.

Արարատ Մ. Հակոբյան–գիտական հետաքրքրություններն ընդգրկում են Հայաստանի 20-րդ դարի քաղաքական պատմության առանցքային հիմնահարցերը: Հրատարակել է բազմաթիվ մենագրություններ Հայաստանի Հանրապետության 1918–1920 թթ. պատմության, նրանում գործող քաղաքական կուսակցությունների, Միակվայի ու Կարսի պայմանագրերի, 1937 թվականի քաղաքական բռնաճնշումների վերաբերյալ:

Summary

THE ACT OF INDEPENDENCE OF THE UNITED ARMENIA

To the 100 anniversary of its adoption

Ararat M. Hakobyan

Key words – Mets Hayk, statehood, act, independence, “28th of May”, “United Armenia”, delegation, memorandum, congress, Pogos Nubar, V. Tekeyan, A. Aharonyan, Paris assembly, Versailles, “10th of August”, treaty of Sevres, W. Wilson, Nations League, Senate, arbitral award.

On May 28 1919 – a year after the declaration of Armenia’s independence, a historical opportunity for the idea of uniting the Homeland and nation for creating **United and Independent Armenia** had emerged.

Till then, May heroic battles had given us the opportunity to solve two problems: a) to save the Eastern Armenians and Western Armenian refugees who had found shelter in Eastern Armenia and b) to make the Turks recognize Armenia’s independence on a small native land.

Therefore the declaration of Armenia’s independence had to become the basis for initiating the steps for fulfilling the main aim of creating United Armenia. The very existence of the Republic under the land name of “**Armenia**” in itself supposed that despite the extreme narrowness of its territory in case of favorable political conditions it would claim to land acquisition and completion.

After the end of the First World War the main issue of the foreign policy of RA was the comprehensive solution of the Armenian Question through the unification of the two main parts of Armenia.

During the session on December 5, 1918 the Armenian government decided to send a delegation to Europe for presenting the Armenian demands. After sending the delegation to Europe the next step of the Republic of Armenia was the official announcement concerning the United Armenia.

Until then for the purpose of accomplishing the political aspirations and programs of the Armenian nation and giving it an official outlook on February 6-13, 1919 the 2nd (B) congress of the Western Armenians was held in Yerevan with the participation of 55 delegates chosen from 223.630 Western Armenian refugees living in RA, as well as, other

charity organizations. Here the idea of creating one united state through unification of the Eastern and Western Armenian parts was developed. Then, **since February 24 up to April 22 The First (A) Armenian (Western Armenian) Congress was held.**

On April 27, 1919 the Armenian council adopted a law about ceasing its works for a month and transmitting the rights of the parliament to the government. And on the last days of monthly terms of legislative authority given to the government of Armenia by the parliament two important laws were adopted: one of them was adopted on May 26 **“About the United and Independent Armenia”** while on the next day - on May 27 another one deriving from the former, i.e. **“On Replenishment of the Council of Armenia”** was adopted. On May 28, 1919 - on the anniversary of the declaration of the independence of Armenia by relying on the 3rd provision of the law adopted on May 27 a solemn session of parliament and government was conveyed in the hall of the council of Armenia in which the acting president of the government Al. Khatisyan read the official declaration about the unification of Armenia. It was published under the title of **“The Act of Declaration of the Independence of the United Armenia”**.

Резюме

АКТ О НЕЗАВИСИМОСТИ ЕДИНОЙ АРМЕНИИ

К 100-летию принятия

Арарат М. Акопян

Ключевые слова – Великая Армения, государственность, акт, независимость, 28 мая, Единая Армения, делегация, меморандум, съезд, Погос Нубар, В. Текеян, А. Агаронян, Парижская конференция, Версаль, 10 августа, Севрский договор, Вудро Вильсон, Лига наций, Сенат, арбитражное решение.

Через год после провозглашения независимости Республики Армения – 28 мая 1919 г., была создана историческая возможность осуществить идею объединения Родины и нации для создания **Единой и Независимой Армении**.

До этого Майские героические сражения 1918 г. дали нам возможность решить две задачи: а) спасти восточных армян и нашедших убежище в Восточной Армении западноармянских беженцев от геноцида, б) заставить турок признать независимость Армении на маленьком клочке родной земли.

Поэтому провозглашение независимости Армении стала той основой, с которой должны были начаться шаги для создания Единой Армении. Существование республики с названием **Армения** само по себе предполагало, что независимо от факта своего весьма ограниченного территориального охвата, она должна была претендовать на соединение армянских земель.

После окончания Первой мировой войны, главной задачей внешней политики РА стало всеобъемлющее решение Армянского вопроса путем объединения двух основных частей Армении.

Правительство Армении на заседании 5 декабря 1918 г. решило отправить делегацию в Европу, чтобы представить армянские требования. Следующим после командирования правительственной делегации в Европу шагом Республики Армения стало официальное заявление о Единой Армении. До этого, с целью обобщения и формулирования политических стремлений и программ армянской нации и придания им официальной формы, 6–13-го февраля 1919 г. в Ереване был созван 2-ой съезд западных армян с участием 55-ти делегатов, выбранных западноармянскими беженцами и благотворительными организациями. Здесь была развита идея создания единого государства путем объединения восточных и западных частей Армении. Затем с 24 февраля по 22 апреля в Париже проходил 1-ый армянский (западноармянский) национальный съезд.

27 апреля 1919 г. Совет Армении принял решение о прекращении своей деятельности на месяц и о передаче на этот срок полномочий парламента правительству РА. А в последние дни месячного срока передачи законодательных полномочий парламента правительству Армении были приняты два очень ответственных закона: закон «**О независимости Единой и Независимой Армении**», принятый 26 мая, и вытекающий из него закон «**О пополнении Совета Армении**», принятый на следующий день, 27 мая. 28 мая 1919 г., в день годовщины провозглашения независимости Армении, на основе 3-го пункта закона от 27 мая в зале Совета Армении прошло торжественное заседание парламента и правительства, на котором исполняющий обязанности председателя правительства республики Ал. Хатисян прочел официальное заявление об объединении Армении. Оно было опубликовано под названием «**Акт о провозглашении независимости Единой Армении**».

REFERENCES

1. **Aharonean A.**, Sardarapatc minch'ev' Sevr yev' Lozan (zagh'azakan oragir), Post'ən, 1943, ej 10 (**in Armenian**).
2. **Astoyan A.**, Dari kogh'oputə. Hayeri unezrkumə osmanyān kaysrut'yunum 1914-1923 t't', Ye'r., 2013, ej 145 (**in Armenian**).
3. **Babalyan A.**, Eger Hayastani anka xut'yan patmut'yunic, Gahire, 1959, ej 34 (**in Armenian**).
4. Banber Hayastani arxivneri (BHA), Ye'r., 2002, t'iv 1, ej 94 (**in Armenian**).
5. **C'izmec'ean M. G.**, Patmut'yun amerikahay qagh'aqakan kusakcut'eanc (1890-1925), Frezno (**in Armenian**).
6. **Darbinyan A.**, Hay azatagrakan sh'arjman oreren, P'ariz, 1947, ej 419 (**in Armenian**).
7. **Gyulxandanean A.**, H.J. Dash'nakcut'yan aragin c'ragirə yev' nra hegh'inaknerə, At'enq, 1987, ej 31 (**in Armenian**).
8. **Hakobyan A.**, Hayastani xorhrdarənə yev' qagh'aqakan kusakcut'yunnerə (1918-1920), Ye'r., 2005, ej 63 (**in Armenian**).
9. «Hamahaykakan xorhrdakcut'yunner» (1912-1920 t't'), P'astat'gh't'eri yev' nyut'eri jogh'ovac'u, Ye'r., 201, ej 145 (**in Armenian**).
10. **Hambaryan A.**, Hay hasarakakan-qagh'aqakan mitqə arevmtahayut'yan azatagrut'yan ugh'ineri masin (19-8d dari verg – 20-rd dari skizb), Ye'r., 1990, ej 375-376 (**in Armenian**).

11. **Hangoye N.**, Mtac'umner H.J. Dash'nakutean masin, P'ariz, 1930, ej 86 **(in Armenian)**.
12. **Harut'yunyan A.**, T'urqakan intervencian Andrkovkasum 1918 t' yev' inqnapash'tpanakan krivnerə, Ye'r., 1984, ej 114 **(in Armenian)**.
13. Hayastani Hanrapetut'yunə 1918-1920 t't', p'astat'gh't'eri yev' nyut'eri gogh'ovac'u, Ye'r., 2000, ej 55 **(in Armenian)**.
14. «Hayastani xorhrdi hastatac' otenqnerə 1918-1919 t't'», mas 1, Ye'r., 1919, ej 161 **(in Armenian)**.
15. «Hay zh'ogh'ovrdi patmut'yun» HSSH GA, h. 6, Ye'r., 1981, ej 116-117 **(in Armenian)**.
16. **Hovhannisyan R.**, Hayastani Hanrapetut'yun, h. 2, Ye'r., 2014, ej 326 **(in Armenian)**.
17. **Lazean G.**, Hayastan yev' Hay Datə, Ye'r., 1991, ej 67 **(in Armenian)**.
18. **Leo**, Ancyalic (Hush'er, t'gh't'er, datumner), T'iflis, 1925, ej 285 **(in Armenian)**.
19. **Meliqyan V.**, Hayut'yan inqnakazmakerpman xndirə yev' arevmtahayeri 3-rd hamagumari anhrazh'esh'tut'yunə, Ye'r., 2010, ej 34 **(in Armenian)**.
20. **Navasardyan V.**, Hay ankaxut'yan gagh'ap'arə merdz'avor ancyali meg («Hayreniq», 1924, p'etrvar, t'iv 4, ej 80 **(in Armenian)**.
21. **Ovanisjan R.**, Mezhdunarodnye otnoshenija Respubliki Armenija 1918-1920 gg. Jer., 2007, s. 135 **(in Russian)**.
22. **Qagaznuni H.**, Hayastani Hanrapetut'yun, Ye'r., 1993, ej 326 **(in Armenian)**.
23. **Ruben**, Hay yegh'apoxakani mə jish'ataknerə, h. e (7), Los-Anjeləs, ej 205 **(in Armenian)**.
24. **Vracean S.**, Ankax yev' Miacyal Hayastan, Ye'r., 1920, ej 19 **(in Armenian)**.
25. **Vracean S.**, Banakcut'yunner azgayin patvirakut'yan yev' Hayastani Hanrapetut'ean migev'. Post'ən, 1920, ej 4-5 **(in Armenian)**.
26. **Vracean S.**, Kyanqi ugh'inerov, h. G, Peyrut', 1963, ej 10 **(in Armenian)**.
27. **Vracean S.**, Hayastani Hanrapetut'yun, Peyrut', 1958, ej 14-15 **(in Armenian)**.
28. **Vracean S.**, Hayastani Hanrapetut'yun, Ye'r., 1993, ej 277 **(in Armenian)**.
29. **Xatisean Al.**, Hayastani Hanrapetut'ean, c'agumn u zargacumə, Peyrut', 1968, ej 152 **(in Armenian)**.